

ISSN 0353-295X

Radovi - Zavod za hrvatsku povijest

Vol. 43, Zagreb 2011.

UDK 94(497.5)“1941“(054)

94(497.5=163.41)“1941“(054)

izvorni znanstveni rad

primljeno: 14. 2. 2011.

Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji

Autor u radu prikazuje stanje u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji nakon atentata na austro-ugarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu u Sarajevu 28. lipnja 1914. godine. U ovom tekstu se analizira pisanje novina u Hrvatskoj (*Obzor*, *Narodne novine*, *Hrvatska*, *Nezavisnost*) i izvješća Predstojništvu kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu iz raznih krajeva Hrvatske o protusrpskim demonstracijama, nemirima i ispadima u pojedinim gradovima, ali također i o pojedinim sukobima između Hrvata prohabsburške i projugoslavenske opcije. Ta izvješća su osim o protusrpskim demonstracijama govorila i o općem raspoloženju srpskog stanovništva u Hrvatskoj i njegovim reakcijama na atentat u Sarajevu, koji je uglavnom bio okarakteriziran kao „Božji čin“ te da su atentatori zaslužili da ih „se riše u povijesne knjige“, a da „je kralj Petar u Austriji kralj, bilo bi boljega reda.“

„Pod crnim vješalima Gavrila Principa i drugova, tamo je uzdisalo i jaukalo pravo i nepatvoreno romantično jugoslavenstvo!“

Miroslav Krleža, Slom Frane Supila, *Književnik*,
Zagreb, 1928.

Uvod

Nakon ljetnih vojnih manevara kod Tarčina, jugozapadno od Sarajeva, 26. i 27. lipnja 1914. godine, u kojima su sudjelovale trupe 15. sarajevskog i 16. dubrovačkog korpusa pod zapovjedništvom vojnog guvernera u Bosni i Hercegovini Franza Potioreka, austro-ugarski prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand je 28. lipnja, na pravoslavni Vidovdan, stigao u službeni posjet u Sarajevo. Prethodne večeri prijestolonasljednik je sa suprugom Sophiom proveo čitav sat u Ilidži u večernjoj šetnji usprkos kišnom i maglovitom danu, gdje su se u šumi duž njihove staze igrala mladunčad medvjeda, puštena posebno za tu priliku. Sutradan je posebni dvorski vlak s nadvojvodom i njegovom suprugom Sophie von Hohenberg sa 17 minuta zakašnjenja napustio Banju Ilidžu i stigao u 10,07 sati u Filipović-vojaru gdje ih je već čekala auto kolona za planiranu vožnju gradom. Dan je bio sunčan, u suprotnosti s groznim vremenskim uvjetima koji su ih dočekali na Ilidži.

Pored zvaničnika njegov posjet su nestrpljivo iščekivali i atentatori *Mlade Bosne*. Prvi automobil konvoja činila je policija, u drugom su sjedili sarajevski gradonačelnik Fehim efendija Čurčić i povjerenik vlade i načelnik policije dr. Edmund Gerde, u trećem automobilu s bečkom tablicom A III-118 sjedio je nadvojvoda Franjo Ferdinand sa suprugom, zemaljski vladar – inspektor vojske Oskar Potiorek, dvorsko-komorni šef Gustav Schneiberg i vlasnik automobila ađutant grof Franz Harrach, kao i vozač Leopold Loyka. U nastavku su slijedila još četiri vozila u kojima je bila smještena pratnja nadvojvode. Krov automobila gdje je sjedio nadvojvoda bio je spušten kako bi okupljeni ljudi imali što bolji pogled na ugledne goste. Zbog nedovoljnog i slabog osiguranja atentat je neočekivano uspio. Prvi metak *mladobosanca* Gavrila Principa probio je aluminijsku karoseriju automobila i od konjske dlake podlogu sjedala. Drugi smrtonosni hitac pogodio je nadvojvodu Ferdinanda u vrat te je on klonuo na zadnjem sjedištu u otvorenom automobilu. Namjeravajući pucati i u Potioreka, Princip pogada i prijestolonasljednikovu suprugu.¹ Vozač je reagirao brzo. Ne okrećući, vozio je unazad preko mosta na drugu stranu obale. Pod vodstvom Potioreka automobilska kolona je stigla do Konaka (sjedišta vlade). Za liječničku pomoć bilo je prekasno, vojvotkinja je već preminula, a nadvojvoda nije više bio pri svijesti. Ubrzo je i on umro. Vijest o skandaloznom atentatu ubrzo se proširila po cijeloj Europi i svijetu.²

Sam čin atentata u Sarajevu 28. lipnja 1914., u kojemu su ubijeni austrijski prijestolonasljednik Franjo Ferdinand i njegova supruga grofica Sophie von Hohenberg (rođena von Chotek), a koji su izveli pripadnici omladinske terorističke organizacije *Mlada Bosna*, i danas je poslije više od 90 godina predmet sporenja i politizacije među sukobljenim historiografijama na bivšem jugoslavenskom prostoru. Taj pucaj je odjeknuo širom svijeta kao početak dvadesetog stoljeća, kao početak „doba ekstrema.“³ Prema američkom povjesničaru Robertu J. Doniu: „U evropskoj historiji nema kontroverznijeg događaja od atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda 28. lipnja 1914. godine u Sarajevu.“⁴

Kako navodi bošnjački povjesničar Husnija Kamberović, pitanje sarajevskog atentata nikada se nije u jugoslavenskoj historiografiji postavljalo samo kao historiografsko pitanje, nego se uvijek promatralo u kontekstu širih aktualnih političkih kretanja, kako nekad, tako i sada.⁵ S obzirom da je taj čin ubojstva austrijskog prije-

¹ SLIJEPEVIĆ 1925: 574, Zdravo, nado naša. *Hrvatski dnevnik* (Sarajevo), 139, 25. lipnja 1914., 1.

² O detaljima atentata u: DEDIJER 1966.

³ HOBBSAWM 2002. Više o razmišljanjima njemačkog i austrijskog državnog vrha o „srpanjskoj krizi“ 1914. i sarajevskom atentatu vidi u: *Julikrise und Kriegsabbruch 1914*, 1963. Na hrvatskom jeziku vidi novu knjigu o Prvom svjetskom ratu i atentatu u Sarajevu: KARDUM 2009.

⁴ DONIA 2006: 136. Kako je Donia prikazao stanje u BiH prije atentata, sam atentat i situaciju neposredno nakon njega na sarajevskim ulicama vidi na stranicama 136-151.

⁵ KAMBEROVIĆ 2005: 14.

stolonasljednika neposredno prethodio stvaranju prve jugoslavenske države koja je nastala na ruševinama Austro-Ugarske Monarhije, atentator Gavrilo Princip i organizacija *Mlada Bosna* uzdignuti su na nivo heroja u tadašnjoj starojugoslavenskoj historiografiji. Isti taj kanonizirani postupak preuzela je i socijalistička Jugoslavija koja je također nikla na idejama Gavrila Principa jer „junaci koji su izvršili atentat samo su klica iz koje je izniklo mnogo narodnih heroja, koji su slijedili Principa kada je skočio na automobil s pištoljem u ruci, svojim skakanjem na švapske tenkove.“⁶ Sarajevsko *Oslobođenje* je već u svibnju 1945. pisalo: „Luča koju su zapalili Gavrilovi hici ovog istorijskog junskog dana svjetlila je godinama borcima za pravdu i slobodu, ona se u toku oslobodilačkog rata razbuktala velikim neiscrpnim snagama i junaštvom naše omladine kroz koju je ona, mnogobrojnim podvizima i nesebičnim žrtvama, ispisala najsvjetlije stranice naše istorije. Gavrilovi pucnji navijestili su nepomirljivu borbu protiv tuđina – za slobodu, nacionalnu nezavisnost i bolji život u kome će svi naši narodi živiti zbraćeni i sretno.“⁷ Kako napominje Vera Katz, komentirajući navedeni tekst: „Ni jednom rečenicom nisu spomenuti nemiri, demonstracije, uvrede i drugi nemili događaji izazvani atentatom“ na prostorima Bosne i Hercegovine i Hrvatske.⁸

Nakon sloma komunističkog sustava u Jugoslaviji, a potom i agresijom Srbije i JNA na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, ocjene i percepcije događaja iz 28. lipnja 1914. godine počinju se radikalno mijenjati, kako u novim državama nastalim na ruševinama Jugoslavije, tako i u samoj Bosni i Hercegovini, gdje su intelektualni krugovi podijeljeni gotovo po nacionalnom ključu. Svaki taj krug, a i zemlje u okruženju (Hrvatska i Srbija) imaju svoj pogled na vidovdanski atentat. Prema Kamberoviću, tu su najmanje dvije strane: dok jedna to smatra herojskim djelom, druga vidi u tome klasični teroristički čin, čiji počinitelji zaslužuju svakovrsnu osudu.⁹

⁶ VUKOBRAT 1988: 269.

⁷ U znak vječne zahvalnosti Gavrilo Principu i njegovim drugovima. *Oslobođenje*, 45, 9. svibnja 1945., 6.

⁸ KATZ 2008: 118.

⁹ KAMBEROVIĆ 2005: 15, KUČUK – SORGUČ 2005: 61-66, KATZ 2008: 113-126. Na radiju *Slobodna Europa* sučelili su se 2004. godine bošnjački povjesničar Zijad Šehić i srbijanski Marko Marković, pod temom *Gavrilo Princip, heroj ili terorista?* Na pitanje novinara o postojećoj dvojbi, Šehić odgovara da je ono što se dogodilo u Sarajevu 28. lipnja nesumnjivo teroristički čin, koji je zbog ideoloških potreba jugoslavenske historiografije, kraljevske i socijalističke, označen kao revolucionaran i napredan. Na isto pitanje Marković odgovara „da je pravo pitanje je li Gavrilo Princip pozitivan ili negativan povijesni lik?“ „Mislim da je“, odgovara Marković, „za mene Princip jedna tragična figura, simbol jedne uništene mladosti, a njegov nerazuman čin iskorišten kao povod za svjetski rat. Ali postavlja se pitanje, da li čovjek koji fanatično vjeruje u jednu zabludu može da ulijeva poštovanje? Da li netko ko padne za pogrešnu i naopaku stvar može da bude heroj? To je jedno dublje pitanje.“ O daljnjem razgovoru vidi na <http://www.slobodnaeuropa.org/content/transcript/823349.html> (pristup ostvaren 20. 11. 2010.).

Iako tema ovoga rada nije atentat u Sarajevu, način njegove pripreme ili izvođenja te političke implikacije istoga, jer o tome postoji opsežna literatura (iako većinom do 1990. godine),¹⁰ nego reakcije na atentat u Hrvatskoj, ovdje će se dati samo kraći osvrt o samoj organizaciji *Mlada Bosna* te stanju u Hrvatskoj i Kraljevini Srbiji pred atentat, radi lakšeg sagledavanja događaja koji su izbili u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji nakon atentata.

Prema Ivanu Boškoviću, literatura koja se bavila događanjima među južnoslavenskom omladinom u Austro-Ugarskoj uoči Prvoga svjetskog rata suglasna je kako je riječ o jednom nadasve dinamičnom i kompleksnom vremenu. S jedne strane njegovu su dinamiku potencirali sve prisutniji znakovi raspada Monarhije, a s druge, brojne, različite i često kontroverzne ideje među (slavenskim) narodima u Monarhiji vezane uz buduću zajednicu. Austrijski konzervativni novinar Philipp-Franz Bresnitz Sydačoff, inače duboko odan Ferdinandovoj „velikoaustrijskoj“ politici belvederskoga kruga, napisao je u svojoj knjizi da je pred rat „u Pragu i Lavovu, Zagrebu i Sarajevu, Ljubljani i Zadru sve vapilo za preobrazbom Monarhije, koja bi narodima donijela oslobođenje od pretijesnih dualističkih spona.“¹¹ S obzirom da su se vrhovi Monarhije konstantno oglašivali na te zahtjeve ne želeći nikakve reforme i političke rekonstrukcije u državi, Austro-Ugarska se sve više pretvarala u onaj fitilj koji će zapaliti balkansko „bure baruta“, a zatim i cijelu Europu.

O dubini i slojevitosti procesa u Austro-Ugarskoj, a time i u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, koji su se zbivali u kontroverzama vremena, možda ponajbolje svjedoče tadašnji omladinski časopisi, ogledala ideja/ideologija kojima su se mladi zanosili, a koji još uvijek i do kraja nisu istraženi i povijesno-kritički vrednovani. Kompleksu događanja, nema sumnje, pridonosila su i brojna otvorena pitanja, o kojima – među istaknutim subjektima tadašnjih političkih događanja –

¹⁰ Literaturu o sarajevskom atentatu i političkom stanju u Hrvatskoj i Srbiji pred Prvi svjetski rat vidi u ovim djelima: *Spomenica Vladimira Gaćinovića* 1921, ČEROVIĆ 1930, DEDIJER 1966, TRIŠIĆ 1960, *Mlada Bosna Pisma i prilozi* (ur. Vojislav Bogićević) 1954, POPOVIĆ 1969, MASLEŠA 1945, PALAVESTRA 1965, PALAVESTRA 2003, PFEFFER 1938, BOGIĆEVIĆ 1954, GROSS 1968-1969: 75-143, VUČKOVIĆ 1965: 173-222, BATAKOVIĆ 1982-1983, 477-491. Poslije 1990. važniji radovi o situaciji u BiH i Hrvatskoj pred atentat: DONIA 1999: 149-157, *Sarajevo 1914* 2005, HORVAT 2006. (knjiga je napisana u 60-im godinama 20. stoljeća, a izašla je 2006), MALCOLM 1995, AGIČIĆ 1995, 301-317. Agičić je svoj rad podijelio na dvije cjeline: na odjek sarajevskog atentata u Hrvatskoj među Hrvatima i Srbima i reakcije na austro-ugarski ultimatum Kraljevini Srbiji. U prvom dijelu rada je uglavnom koristio većinu novina koje su izlazile tada u Hrvatskoj da bi opisao razmah protusrpskih demonstracija, dok je arhivsko gradivo također koristio, ali samo fragmentarno. Ovaj rad je određena nadopuna njegova rada, s time da je većinom konzultirano arhivsko gradivo, te su događaji u Hrvatskoj poslije atentata iscrpnije obrađeni. Vidi i najnoviji rad o Mladoj Bosni iz srbijanske perspektive: GAĆINOVIĆ 2010.

¹¹ ZAJC 2010: 456.

nije postojao konsenzus, bilo da je riječ o pitanjima koja je trebalo riješiti, bilo pak u pogledu načina i sredstava na koje je to trebalo uraditi. Naime, dok oko potrebe slavenske uzajamnosti i međusobnog zbližavanja poglavito hrvatsko-srpskoga uglavnom nije bilo prijepora, prijepor je bio vezan uz političko ujedinjenje, odnosno uz činjenicu kako da „kulturno jedinstvo“ prijeđe u „političko jedinstvo.“¹²

Upravo su ta pitanja mučila i pripadnike *Mlade Bosne*, koja su zbog teških socijalnih prilika u Bosni i Hercegovini i dominacije ruske anarhističke literature u njihovim redovima, bila još potencirana, odnosno tjerala su na donošenje (pre) brzih rješenja. Na „habsburško breme“ kultiviranja europskog jugoistoka oni su odgovorili bombama i mecima.¹³ U dosadašnjoj „bosanskohercegovačkoj“

¹² BOŠKOVIĆ 2007: 346. O ubjedenjima atentatora vidi zanimljivu knjigu, odnosno izvješće psihijatra koji je s G. Principom razgovarao u zatvoru 1916. godine: PAPPENHEIM, 1926.

¹³ Na probleme habsburške „transformacije“ Bosne i Hercegovine i „kulturne misije“ austro-ugarskih elita u njoj vidi u: OKEY: 2007. Britanski povjesničar Okey u zadnjem poglavlju svoje knjige pisao je o srednjoškolskim i studentskim organizacija u BiH pred Prvi svjetski rat, te se značajno osvrnuo i na pokret Mlade Bosne. Okey drži Mladu Bosnu više „intelektualnim stremljenjem nego formalnom organizacijom“, istaknuvši da su događaje u razvoju pokreta bosanske mladeži diktirali politički događaji u Zagrebu za Cuvajeva banovanja i Balkanski ratovi. Pripadnike Mlade Bosne smatrao je radikalima koji su iz kršćanske i klasične tradicije preuzeli ideju o ubojstvu tiranina. Također prema Okeyu, njihove socijalne simpatije bile su više instinktivne nego jasno artikulirane. Na pitanje može li se Mlada Bosna nazvati oruđem srbijanskog iredentizma, odgovorio je i potvrdno i niječno. Potvrdni odgovor vidio je u činjenici da su atentatori oružje dobili iz srbijanskih vojnih izvora, što je srbijanska vlada znala što se sprema, što su mnogi njezini članovi prošli vojnu izobrazbu u Srbiji i prešli granicu uz pomoć članova iredentističkih organizacija, no prema njemu, nije jasno kojih. Okey nije prihvatio tezu da je udruženje „Ujedinjenje ili smrt“ organiziralo atentat, nego je istaknuo da su se mladobosanci odlučili na atentat neovisno o planovima srbijanskoga generalštabnog pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, a neprihvatanje teze o srbijanskoj umiješanosti u atentat Okey je objasnio činjenicom da su pripadnici Mlade Bosne odbijali bilo čije tutorstvo i savjete starijih pripadnika srpskog pokreta za kulturnu autonomiju i nacionalista, primjerice Petra Kočića, i bili suzdržani prema kampanji nacionalističkog tiska bosanskih Srba. Okey je njihovo jugoslavenstvo nazvao „rezerviranim“, posebno kad se radilo o Hrvatima, jer su očekivali da će se Hrvati prilagoditi Srbima i napustiti razdornu politiku prema Srbima u Bosni i Hrvatskoj. Okey je ustvrdio da jugoslavenstvo Mlade Bosne nije moglo nositi historijsku težinu koja joj se kasnije pripisivala, ali da je njihov radikalizam pokazao kako su studenti imali veću ulogu u društvima koja su se tek modernizirala, kao što je to bila Bosna prije 1914., te da je Mlada Bosna odbila prihvatiti tempo i prirodu razvoja u austrijskoj Bosni. Mnogi ovi stavovi su vrlo diskutabilni. Točno je da je tek nakon atentata bosanski omladinski pokret s početka XX. stoljeća postao poznat pod nazivom Mlada Bosna. Nijedna organizacija se do tada nije zvala Mlada Bosna (pojam „Mlada Bosna“ prvi je upotrijebio srpski književnik Petar Kočić u listu *Otađbina*, a zatim i ideolog mladobosanača Vladimir Gaćinović u članku u *Almanahu Prosvete* 1910. pod naslovom „Mlada Bosna“), a suvremenici su rijetko koristili taj termin. Predratni bosanski omladinski pokreti su bili raznoliki i prolazni. Njihovi sudionici nisu usvojili zajedničku ideologiju, nisu imali jedinstveni stav o odgovarajućoj strategiji ili taktici, i nisu se spojili u ujedinjenu organizaciju. Iako Mladu Bosnu ne možemo zbog toga nazvati formalno „organizacijom“, s nekom određenom strukturom i pravilima, ona je ipak po svojoj prirodi i realnim odnosima među svojim pristašama nadišla stupanj „intelektualnih stremljenja“, što se u konkretnom slučaju može vidjeti i po

historiografiji prilično se zanemaruje činjenica da su u *Mladoj Bosni* (koja je nesumnjivo bila većinom prosrpska organizacija, po sastavu i strukturi s oko otprilike 200 članova), kako se čini na temelju izvora, postojale dvije struje: prosrpska i jugoslavenska (Srbi i Hrvati naprednjaci), pri čemu je ova zadnja bila ipak znatnije slabija i s manjim brojem članova.

Program ove manje struje *Mlade Bosne* prema svemu sudeći nije bio nacionalistički u smislu nekih drugih srpskih nacionalističkih programa, u njemu srpstvo nije bilo glavni dio programa. Istina, i ona je svoju materijalnu i ideološku podlogu našla u Kraljevini Srbiji, odnosno kod tajne časničke organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, odnosno „Crna ruka“¹⁴, pod vodstvom načelnika srpske obavještajne službe pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, ali tadašnja

pismima njenih pripadnika. Osim toga, kohezija na lokalnim razinama mladobosanaca čaka i studenata bila je vrlo čvrsta. Neosporno je da su važnu ulogu u potezima i razmišljanjima mladobosanaca imali događaji u Hrvatskoj i Srbiji (posebno tijekom Balkanskih ratova), ali nikako se ne smije zaboraviti da je također socijalna i društvena dimenzija konkretne situacije u BiH bila jako važna u razmišljanjima i potezima mladobosanaca. „Tiranoubojstvo“ je bilo razvijeno kao čin i praksa na balkanskim prostorima, opjevano u mitovima i legendama, ali mora se uzeti i euro-azijska (misli se i na carsku Rusiju) duhovna dimenzija provedenog atentata, jer su se atentatori nesumnjivo zanosili i modernim socijalnim, nihilističkim i anarhističkim idejama u tadašnjoj Europi i carskoj Rusiji, možda više ovim zadnjim, nego balkanskim predajama, što je i posljedica, ironično, i austro-ugarskih modernizacijskih postignuća u BiH. Za zadnju Okeyevu konstataciju i potvrdu i niječu o Mladoj Bosni kao oruđu srbijanskog iredentizma načelno bi se mogli suglasiti. Međutim, nije jasno zašto Okey tvrdi da srbijanska organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ ili „Crna ruka“ nije organizirala atentat. Što Okey misli pod pojmom „organizacija“. Sigurno je da je ideja o atentatu bila „autohtona“ mladobosanska i da su u praktičnoj realizaciji atentata mladobosanci tražili pomoć u Srbiji, odnosno tajnoj organizaciji „Ujedinjenje ili smrt“. U najmanju ruku, iako nije izravno isplanirala atentat, „Crna ruka“ je nesumnjivo suorganizirala, odnosno praktički (obukom i oružjem opskrblila atentatore) i financijski omogućila njihove namjere. Možemo se složiti s Okeyevom tvrdnjom da su mladobosanci odbijali bilo kakvo tutorstvo, posebno od srpskih nacionalističkih organizacija u BiH. To je jasno, jer je upravo njihova oportunistička politika prema austro-ugarskim upravljačima i revoltirala pripadnike Mlade Bosne, koji su izlaz iz takovog stanja vidjeli u revolucionarnim i nasilnim metodama. Zadnja Okeyeva konstatacija o „rezerviranom“ jugoslavenstvu Mlade Bosne, posebno prema Hrvatima, da su mladobosanci očekivali prilagodbu Hrvata njihovim ciljevima, također je sporna. Autor je ispustio iz konteksta cjelokupni nacionalistički omladinski jugoslavenski pokret na slavenskom jugu (koji je i začet u Hrvatskoj kao produkt Supilove politike „novog kursa“), kojega je Mlada Bosna u konačnici bila samo dio. Stoga je hrvatska participacija u tom pokretu bila davno osigurana.

¹⁴ „Crna ruka“ je osnovana 1911. sa svrhom da se tajnim i agresivnim akcijama stvori „Velika Srbija“ oduzimanjem Makedonije od Turske i BiH i dijelova hrvatskih zemalja od Austro-Ugarske. U tom cilju ona nije bila sama, već je to bila želja i politički cilj svih političkih struktura u Srbiji. „Crna ruka“, za razliku od srpske vlade i Nikole Pašića, nije htjela voditi računa o realnom vanjskopolitičkom okruženju Srbije i politici ravnoteže snaga. Zbog toga je njezina aktivnost, iako su se slagali u konačnom cilju, bila vrlo neugodna i kompromitirajuća za vanjsku politiku Pašićeve vlade. O programu i ciljevima organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, odnosno „Crna ruka“ vidi u: DEDIJER-PAVIČEVIĆ 1953: 206-264.

Kraljevina Srbija je doživljavana u većem broju omladinskih krugova Hrvatske, Slovenije i Bosne kao jugoslavenski Pijemont, a ne kao neka zavojevačka projekcija Velike Srbije, iako su neki krugovi u Hrvatskoj i BiH upozoravali i na tu opasnost.¹⁵ Jugoslavenska nacionalistička omladina na južnoslavenskim prostorima Monarhije u Srbiji vidi ideal slobode i borbenosti. Njezina pobjeda u bitci kod Kumanova protiv Osmanskog Carstva (Prvi balkanski rat) dodatno će ojačati tu sliku u njihovim očima.¹⁶

Prema svemu sudeći Gavrilo Princip, iako rođen u čisto srpskoj sredini (Bosansko Grahovo) i odgajan na srpskoj mitologiji, tijekom školovanja u Sarajevu na Trgovačkoj akademiji proširio je svoje vidike i postupno se odmicao od radikala u zatvorenim srpskim omladinskim đačkim organizacijama. Jedna od presudnih uloga za takav njegov postupak bila je prijateljstvo s Hrvatom Ivom Kranjčevićem koji mu je pomogao u školi, a poslije su se obojica „našli da jednako mislimo i osjećamo“ iako su bili različitih nacionalnosti, što je za Principa bilo svojevrsno iznenađenje.¹⁷ O Principovom postupnom odmicanju od čiste prosrpske struje u *Mladaj Bosni* svjedoči navod iz njegovog pisma prijatelju Marku Maglovu, u kojem Princip nakon osnivanja Srpsko-hrvatske nacionalističke omladine 1912. u Sarajevu, piše: „Oni su nas (misli se srpski radikali, op. a.) otpočeli odmah da napadaju svim mogućim izrazima i naro-

¹⁵ Ovakvo viđenje Mlade Bosne prevladavalo je u historiografiji do 1990., dakle za vrijeme komunizma, kojim se htjelo predstaviti Mladu Bosnu kao višenacionalnu organizaciju, odnosno da su u njoj participirali svi bosanskohercegovački narodi. Danas se ono potpuno prešućuje i negira, iako je ono donekle faktografski dokazano na izvorima (pismima i programima samih mladobosanaca). Danas možemo stvari nešto korigirati i reći da je Mlada Bosna bila uglavnom srpska organizacija, u kojoj su bili neki Hrvati i muslimani (muslimani koji su se smatrali Srbima). No, isto tako, bitno je izreći činjenicu da je u organizaciji među srpskim omladincima dolazilo do polarizacija oko zamišljanja buduće jugoslavenske države. Ta stvar se tada u mladobosanskim redovima nije činila toliko važnom da bi tu nastajali neki žešći prijelomi, ali razlike su postojale. Nakon atentata slom Mlade Bosne onemogućio je bilo kakve daljnje diskusije o tom problemu. Kao i u mnogočemu drugom, duboka politička polarizacija u BiH koja se prenijela i u bosanskohercegovačku historiografiju dovela je do stajališta da njezina bošnjačko-hrvatska sastavnica u atentatu vidi samo puki teroristički akt (postavljaju se lapidarna pitanja je li se Princip borio za državnost Bosne i Hercegovine ili proširenje Srbije), dok srpski dio te historiografije stoji na stanovištu da je Princip srpski nacionalni junak, dakle ne više jugoslavenski. Tezu o pukom terorističkom aktu preuzela je i hrvatska historiografija poslije 1990., no vrlo nedosljedno. Atentati jugoslavenske nacionalističke omladine i mladohrvata (Dojčić, Jukić, Planišćak) u Zagrebu na promađarske banove opisuju se vrlo suptilnijim rječnikom i ne spominju se njihove veze sa Srbijom (Jukić je kao i Princip oružje dobio u Srbiji). Vidi memoare sudionika u atentatu: POPOVIĆ 1969: 16-17, KRANJČEVIĆ 1954: 18. Prema izjavi Popovića, „oni su smatrali da nisu ni Srbi ni Hrvati, već i jedno i drugo. (...) Među njima je bio i Gavrilo Princip.“ O hrvatskoj historiografiji vidi: GOLDSTEIN 2008: 309-310, 313-314.

¹⁶ MARJANOVIĆ 1914: 48-50.

¹⁷ KRANJČEVIĆ 1954: 30.

čito su nam predbacivali da nismo Srbi. Nastao je među nama dubok jaz i mržnja.¹⁸ Sva ta iskustva natjerala su Principa da još jače poradi na hrvatsko-srpskom zbližavanju u okviru đačkih društava.¹⁹ Tako je na pretežno hrvatskim studentskim demonstracijama 18. veljače 1912. u Sarajevu, koje je organizirao bosanski Hrvat Luka Jukić, protiv mađarske vlasti u Hrvatskoj, među lakše povrijeđenima od policijskog konjičkog napada na demonstrante prve večeri bio i srpski učenik Gavriilo Princip, čiju je odjeću razderala policijska sablja. Princip je nakon toga još ustrajnije apelirao da se drugi srpski učenici pridruže demonstracijama.²⁰ No, to nije dovelo do nekog značajnijeg raskola među *mladobosancima*. Obje grupacije *Mlade Bosne* sudjelovale su u atentatu jer su u njemu vidjeli zajednički cilj, a njihova razmimoilaženja u pogledu buduće jugoslavenske države ili „Velike Srbije“, koja su trajala od 1909. godine, najjasnije su se pokazala na sudskom procesu protiv *mladobosanskih* atentatora.²¹

U samoj organizaciji *Mlada Bosna* opcije načina uređenja budućih jugoslavenskih zemalja bile su različite, jedni su željeli parlamentarizam, drugi monarhizam, čak su i u samo neposrednoj grupi atentatora po tom pitanju bili razjedinjeni. Ujedinjavala ih je jedino mržnja prema Austro-Ugarskoj i ideja južnoslavenske zajednice koju nisu uspjeli nikada sasvim konkretno vizualizirati.²²

Dakle, usprkos različitim nedoumicama i nejasnoćama o budućem političkom uređenju južnoslavenske zajednice, ne treba zanemariti činjenicu o sve snažnijoj proširenosti, umreženosti i južnoslavenskoj solidarnosti među hrvatskom, srpskom

¹⁸ *Mlada Bosna. Pisma i prilozi* 1954: 131. Pismo G. Principa Marku Maglovu, 17. 4. 1912. Kako se vidi u pismu, Princip je ovako opisao podjelu u organizaciji: „Kako ti je poznato mi imamo dvije grupe: nacionalni Srbi (koji se također nazivaju radikalima) i naprednjaci.“

¹⁹ Ipak ne treba gubiti iz vida da je BiH bila strogo podijeljeno društvo, te ta podijeljenost nije mogla zaobići ni omladinu. Prema Papiću: „Đaci su se organizirali uglavnom na vjerskoj ili nacionalnoj pripadnosti i najčešće odvojeno, jer su jedni događaji davali povoda Srbima đacima, a drugi Hrvatima đacima. Bilo je zajedničkog nastupa, ali rjeđe, i sa manjim brojem učenika. (...) Mnogi su do sada pisali (...) prenaplašavajući saradnju među učenicima raznih nacionalnosti i ističući opšte jugoslavenske ideje u radu đačkih družina i tamo gdje tih ideja nije bilo.“ PAPIĆ 1972: 178-179.

²⁰ DONIA 2006: 141.

²¹ BOGIĆEVIĆ 1954: 58. Na pitanje predsjedavajućeg na sudu o svom političkom opredjeljenju, Princip odgovara: „Ja sam nacionalista Jugoslaven. Moja je težnja ujediniti sve Jugoslavene u kojoj bilo državnoj formi i osloboditi ih od Austrije.“ Većina sudionika u atentatu davala je slične izjave na sudu. Ipak, kroz iscrpna ispitivanja kod nekih sudionika više je pretezala „srpska varijanta ujedinjenja“. Zanimljivo da su mladobosanci prije atentata između sebe izbjegavali pitanje političkog uređenja buduće države jer su znali da bi to izazvalo razmimoilaženja u njihovim redovima, te su se čvrsto zalagali samo za „kulturno ujedinjenje“ Hrvata i Srba.

²² Jedno pismo pripadnika *Mlade Bosne* Cvjetka Popovića jednom svom kolegi pokazuje taj omladinski fanatizam: „na Balkanu mora biti nečiji grob. Ovdje se ne bori do posljednjeg vojnika, nego do posljednjeg čovjeka, ne gledajući koliki je neprijatelj, već koga treba braniti, svetiti (...) Jugoslavija mora uspjeti.“ *Mlada Bosna, pisma i prilozi* (ur. Vojislav Bogićević) 1954: 149.

i slovenskom omladinom na južnoslavenskim prostorima Monarhije, koja je trajala od početka 20. stoljeća. U okvirima nerješivih nacionalnih suprotnosti koje su potresale Dvojnu monarhiju, u Hrvatskoj je uoči Prvog svjetskog rata upravo u redovima te omladine i nastala unitaristička koncepcija ujedinjenja južnoslavenskih naroda, odnosno razmišljanje da se Hrvati, Srbi i Slovenci moraju pretopiti u jednu jugoslavensku naciju. Ti mladi nacionalisti će prezreti oportunistički i tzv. nagodbenjaštvo starije garde hrvatskih političara, te će s radikalnih jugoslavenskih pozicija zahtijevati ujedinjenje sve „južnoslavenske braće“ u jednu državu, ali će se prije toga terorističkim metodama borbe suprotstaviti represiji austro-ugarskog monarhijskoga sustava. Upravo je radikalizam Jugoslavenske nacionalističke omladine u Hrvatskoj prema austro-ugarskim vlastima najviše došao do izražaja u planiranim i izvedenim atentatima na njezine dužnosnike u Hrvatskoj (bana Cuvaja, komesara Skerlezca).²³ Sve ih je spajala mržnja prema režimu, jugoslaventstvo kao ideal i, dakako, spremnost na vlastitu žrtvu za „viši cilj“. Poznata izreka budućeg jugoslavenskog nobelovca i *mladobosanca* Ive Andrića, da su u to vrijeme bili budni samo „pjesnici i atentatori“, samo je djelomično točna, veliki dio omladine počeo je pokazivati svoj otvoreni revolt stanjem u zemlji i odnosom režima prema južnoslavenskim narodima. Dvije bitne karakteristike otkrivaju program Jugoslavenske nacionalističke omladine: radikalizam u političkim stavovima i unitarističko jugoslaventstvo.

Prema ideologu predratnog jugoslaventstva, splitskom novinaru Milanu Marjanoviću, događao se proces „naroda koji nastaje“, jugoslavenskog naroda, koji je najviše uporišta imao u redovima omladine.²⁴

Ipak, pokret južnoslavenske omladinske solidarnosti nije u dovoljnoj mjeri zahvatio bosanskohercegovačke Hrvate, ni velik dio muslimanske omladine (koja je kao i njezina inteligencija bila dosta indiferentna prema tim strujanjima), zbog specifičnih političkih i socijalnih prilika u toj zemlji, gdje su nacionalne suprotnosti bile još izražene. Hrvatski katolički puk u BiH je zbog svoga manjinskog položaja u katoličkoj Austro-Ugarskoj vidio svoj oslonac, dok su muslimani, koji su dugo gajili iluzije prema svojoj zaštitnici Turskoj, tek nakon Balkanskih ratova (1912 - 1913) utihnuli i prema jednom vladinom izvješću postali „najpouzdaniji element u Monarhiji“.²⁵ Do bliže suradnje do tada razdvojenih hrvatskih i srpskih nacionalno omladinskih društava dolazi povodom sarajevskih demonstracija u veljači 1912., koje je organizirao budući atentator na hrvatskog bana Cuvaja, omladinac Luka Jukić.

²³ Neki hrvatski omladinci poput Luje Aljinovića, učiteljskog pripravnika iz Arbanasa kod Zadra, također su ozbiljno pripremali atentat na Franju Ferdinanda. TRIŠIĆ 1960: 495-496.

²⁴ MARJANOVIĆ 1913.

²⁵ DONIA 2000: 197.

Širenje jugoslavenske ideologije u hrvatskim zemljama moramo promatrati kroz tri društvene razine, one u omladinskim krugovima, među stranačkim elitama i zatim među širim slojevima stanovništva. Svi ti društveni slojevi bili su u različitom opsegu obuhvaćeni ili neobuhvaćeni jugoslavenskom ideologijom. U Hrvatskoj je došlo do znatnijeg prožimanja hrvatskih i srpskih omladinskih društava u jugoslavenskom duhu (Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina) ili stranačkog povezivanja na nivou jugoslavenske ideologije i prakse (Hrvatsko-srpska koalicija). Hrvatska je historiografija u nizu knjiga i radova pokušavala objasniti razloge „hrvatskog bijega u jugoslovenstvo“ i nacionalnog nezadovoljstva. Nabrajajući razloge za i protiv Jugoslavije odnosno Austro-Ugarske, Ljubomir Antić je zaključio da se u hrvatskoj političkoj eliti sve više učvršćivalo mišljenje da bi jednu državnu zajednicu (Austro-Ugarsku) trebalo zamijeniti drugom (Jugoslavijom), jer su u hrvatskim zemljama rasle frustracije iz osjećaja drugorazrednog statusa, kako Hrvatske, tako i njezinog naroda.²⁶ Čak je i Monarhiji naklonjeni hrvatski političar iz BiH, Ivo Pilar, pisao u svojoj knjizi: „Velika većina naroda, Hrvati, bijahu ogorčeni politikom vlade i smatrahu središnju vladu odgovornom za sve, pa i za rad sada čistijih, a sada opet prljavijih vladinih pripuza. U zemlji je rasla sve veća mržnja na Monarhiju, a njen razlog bijahu nanesene uvrede i sve veća gospodarska bieda.“²⁷

*Austrijski prijestolonasljednik
Franjo Ferdinand*

*Atentator Mlade Bosne
Gavrilo Princip*

²⁶ ANTIĆ 2006: 39, MATKOVIĆ 2007: 77-91.

²⁷ SÜDLAND 1990: 259.

Ipak, podjela u hrvatskim političkim elitama prema pitanju održanja i opstanka Austro-Ugarske, bila je još značajno izražena i trajala je do kraja Monarhije 1918. godine. No, prema istraživanjima od početka 20. Stoljeća, s vremenom je među hrvatskom stranačkom inteligencijom počela prevladavati struja koja je Austro-Ugarsku sve više doživljavala kao tuđinsku državu, nesposobnu da omogući ostvarenje ravnopravnosti svojim slavenskim narodima. Najviše raslojavanja je bilo u pravaškim redovima, odnosno mnogobrojnim pravaškim strankama.²⁸ Ovdje možemo izdvojiti vojnu inteligenciju, i hrvatsku i srpsku, koja je u velikom broju bila spremna braniti Austro-Ugarsku i žrtvovati se za njene imperijalne ciljeve smatrajući to svojom vojnom dužnošću. Među hrvatskom omladinom koja je uglavnom bila projugoslavenski orijentirana, postojala je također čvrsta jezgra frankovačke omladine koja je odbacivala svaku ideju jugoslavenstva.

Nasuprot istraživanju odnosa stranačke inteligencije i omladine prema jugoslavenskoj ideji, vrlo rijetko se pokušavalo na znanstveni način utvrditi raspodjelu među širim narodnim masama prema tim procesima, a postavlja se pitanje je li to uopće moguće postići. Nakon „prevrata“ 1918., prvaci Hrvatske seljačke stranke ustrajavali su na ocjeni da je hrvatska inteligencija nedvojbeno bila opredijeljena za rušenje Monarhije, dok šire narodne slojeve o tome nitko nije pitao. Međutim, u toj retorici Radića i prvaka HPSS-a zrcalila se politička pozadina, koja je ciljala na optužbu „hrvatske gospode“ koja je uvukla Hrvatsku u Jugoslaviju, tu novu „tamnicu naroda“.

Nemoguće je jasno odrediti, pa čak ni po opsegu protusrpskih demonstracija koje su preplavile Hrvatsku 1914. godine poslije atentata (o čemu se govori u radu), kakvo je točno stanje vladalo među hrvatskim i srpskim stanovništvom prema Austro-Ugarskoj, uzimajući u obzir i oduševljenje koje je prema nekim izvorima „prošlo“ Hrvatsku kada je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, ili kratkotrajno zauzimanje Beograda u prosincu 1914. godine.²⁹ Protusrpske demonstracije 1914., makar i u velikom broju, nisu valjan pokazatelj šireg narodnog raspoloženja. Ipak, prema svemu sudeći, izgleda da je među hrvatskim seljačkim i građanskim stanovništvom bilo najmanje podjela, ono je tradicionalno bilo lojalno Austro-Ugarskoj i dinastiji Habsburgovaca, a isto pravilo uglavnom je vrijedilo na bivšim vojno-krajiškim prostorima naseljenim srpskim stanovništvom, koje se još nalazilo u nedovršenom procesu srpske nacionalne integra-

²⁸ Vidi ovdje zanimljive biografije književnika i pjesnika Ante Tresića Pavičića, te mladohrvata i pjesnika Tina Ujevića, koji su kao pravaši prešli u redove jugoslavenskih nacionalista: PETRINOVIĆ 1997, LIPOVČAN 2002.

²⁹ Kako pišu zagrebačke *Novine* od 2. prosinca 1914., „za kratki je čas gotovo cijeli Zagreb bilo na ulicama i kada je stigla potvrda o zauzeću Beograda, svrstale su se povorke manifestanata i zaredale zagrebačkim ulicama. (...) U isti čas počela je svirka po gradu i tri glazbe. Manifestacije su bile silne i klicanju i radosti nije bilo kraja. „Da živi naša, vojska (...) Da živi Hrvatska“, orilo se dugo u noć.“ KRIŠTO 2004: 101.

cije.³⁰ Širi narodni slojevi bili su indiferentni prema velikim idejama hrvatskih političara. Stoga su oni vrlo nepovoljno reagirali na ubojstvo Franje Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu, izražavajući svoje ogorčenje i protest demonstracijama i napadima na viđenije pojedince projugoslavenske i prosrpske orijentacije i na srpske institucije u Hrvatskoj. Glavni pokretači i vođe takvih napada bili su narodni zastupnici Hrvatske stranka prava i lokalni frankovci, koji su koristili takvo narodno raspoloženje za obračun sa svojim političkim protivnicima.

Ovdje bismo mogli zaključiti, nakon navedenog, da je za pravilnu ocjenu i shvaćanje prirode sarajevskog atentata nužno poznavati prilike koje su dovele do njega, a za ocjenu omladine koja je izvela atentat, potrebno je istražiti sredinu u kojoj su živjeli i ideje kojima su se zanosili *mladobosanci*. Prema riječima *mladobosanca* C. Popovića: „Tko se ne upozna s ekonomskim i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini i cijelom južnoslavenskom jugu od 1905. do 1914., i sa stanjem u studentskoj i srednjoškolskoj omladini toga razdoblja, taj ne može shvatiti ni razumjeti zašto je došlo do atentata u Sarajevu.“ No, to izlazi iz okvira ovoga rada.³¹

Kraljevina Srbija i atentat u Sarajevu

Posebno stanje je bilo u Kraljevini Srbiji u kojoj je u uvjetima snažnog nacionalizma (Balkanski ratovi) i neprekidnih priprema za nove ratove, rastao značaj i ugled vojske u društvu, a time i njene političke ambicije. Neposredan utjecaj na ustavne institucije vlasti ona je u ovom razdoblju vršila na prvom mjestu preko ministra vojske koji je uvijek biran iz redova najviših časnika. No, pravi oslonac za svoje političke ambicije vojska je dobila u stranačkim elitama, uglednim i utjecajnim intelektualcima i konačno, u najširem javnom mnijenju (sve stranke, osim socijaldemokratske Dimitrija Tucovića, su zapravo zastupale velikosrpsku opciju ujedinjenja).³² To je poticalo militarizaciju društva, u kojem su individualne slobode i ustavnost ionako imale plitke korijene i lako gubile bitku u konkurenciji s idejom nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Takvoj politici priklanjali su se vodeći srbijanski intelektualci.³³

³⁰ Poznato je da su austro-ugarske trupe, popunjene srpskim stanovništvom iz bivše Vojne krajine, bez otpora krenule u rat prema Srbiji. U bici kod Mačkova kamena u zapadnoj Srbiji dogodila se i ova epizoda. Nakon ogorčene borbe za položaj koji je naizmjenice prelazio iz ruke u ruku: „Komandantu 5. užičkog puka bilo je dojadilo ovo prolijevanje krvi, pa je povikao austro-ugarskim trupama: Predajte se, ne ginite ludo! A iz austro-ugarskih rovova jedan Srbin Ličanin je odgovorio: A gdje si ti vidio da se Srbi predaju?“ DEDIJER 1981: 246-247.

³¹ POPOVIĆ 1969: 11. Detaljnije u: IMAMOVIĆ, 1997., GROSS 1968-1969: 75-142.

³² ČUBRILOVIĆ 1982: 288-292.

³³ BATAKOVIĆ 1983: 477-491, VUČKOVIĆ 1965: 173-223.

Tako je Jovan Cvijić, poznati srpski demograf i etnolog, zalažući se za „novi srpski patriotizam“, u kome neće biti međustranačkih sukoba, 1907. godine pisao: „Svijet treba da zna i da se uveri da Srbija može da operira sa mnogo većom cjelinom, no što je njena teritorija. Od Srbije mogu da pođu najveće teritorijalne transformacije Balkanskog poluotoka (...), mi moramo biti zemlja koja je za rat spremna. I zato, Srbija mora imati znatnu i spremnu vojsku.“³⁴ Sa zadatkom pripreme gerile za rat u Bosni, formirana je paravojna organizacija *Narodna odbrana*, koja je uživala podršku i neposrednu pomoć najuglednijih stranačkih vođa i intelektualaca. Pokrenuti su novi listovi koji su propagirali militarizaciju nasuprot demokraciji. Stranački prvaci su predlagali državnu pomoć *Narodnoj odbrani*, s obrazloženjem da omladina treba „da izade iz kavane“ i da se „sprema za velika djela, kako bi mogla, vojnički spremna, da izvrši svoje velike, povijesne, nacionalne zadatke.“³⁵ Pašić je trpio, odnosno morao trpjeti ovaj smjer vanjskopolitičke agresije kojim su u tajnom savezu išli *Crna ruka*, okupljeni časnici, političari i intelektualci. U unutrašnjoj srpskoj borbi za vlast, odnosno u *Bijeloj ruci*, oko prijestolonasljednika Aleksandra, Pašić se probio tek u tijeku Prvog svjetskog rata. Neosporno je dokazano da je organizacija *Narodna odbrana* pod vodstvom Dragutina Dimitrijevića-Apisa bila umiješana u atentat, dok sama srpska vlada na čelu s Nikolom Pašićem sve do zadnjeg trenutka nije znala što se sprema.³⁶ U zadnji tren, kad je saznala da su atentatori prešli preko Drine, pokušala je informirati Beč preko svog veleposlanika Jovana M. Jovanovića u Beču, koji je o tome obavijestio austrijskog ministra vanjskih poslova grofa Berchtolda i ministra financija Leona Bilinskog, da nadvojvoda odgodi svoj put u Bosnu i Hercegovinu.³⁷ No, poruka srpske vlade nije uručena prijestolonasljedniku, te je on normalno nastavio svoj put.

Usprkos tome Pašić je svoju politiku redovno objašnjavao kao pripremu za rat. Rat koji će se dogoditi 1914. u trenutku kad ga je vjerojatno najmanje želio, Pašić

³⁴ CVJIĆ 1907: 355-362.

³⁵ *Istorija srpskog naroda* 1983: 169. Među članovima su bili Ljuba Davidović, Ljuba Jovanović, Velizar Vulović, dok su se kao prijatelji spominjali Jovan Cvijić, Sava Urošević, Ljuba Stojanović i drugi.

³⁶ DEDIJER 1966: 653. Kod Dedijera postoji svjedočanstvo da se i Dimitrijević-Apis predomislio i poslao svoga agenta Đuru Šarca u Bosnu da spriječi atentatore, ali bilo je prekasno.

³⁷ Srbija i atentat. *Obzor*, 179, 1. srpnja 1914., 1. Zanimljivo da i Princip u svom iskazu pred sudom spominje zategnute odnose između Radikalne stranke i zavjerenika. Isto tako opisuje svoj put od Beograda do Drine i iznosi kako su se krili od organa srpske vlade da ih ne zaustave. U uspomenama Leona Bilinskog, epizoda o brzopjavi i poruci srpske vlade nije iznesena, naprotiv, Bilinski navodi: „Koliko se sjećam, anonimne poruke s prijetnjom ubojstva prijestolonasljednika Franje Ferdinand, Berchtolda, mene, dvojice premijera i niz drugih osoba, u to vrijeme do nas još nisu stizale. Kasnije su one bile jako dobro poznate vladama, vojsci i dvoru i nisu ni na koga ostavljale dojam, baš zbog objave tih ubojstava: nagoviještene revolucije su obično najmanje opasne.“ http://www.iis.unsa.ba/izdavacka_djelatnost/memoari/bilinski.pdf. (posjet 12. 12. 2010.)

je čekao još od Berlinskog kongresa 1878. godine. I zato nema razloga ne vjerovati njegovoj političkoj ispovijesti napisanoj početkom, a objavljenoj krajem 20. stoljeća: „U mene su uvek preovlađivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini.“³⁸

Demonstracije i nemiri u Zagrebu i središnjoj Hrvatskoj

Prve vijesti o atentatu na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu stigle su u Zagreb oko 1 sat poslije podne. Odmah su otkazane sve proslave i koncerti, kinematografi su zatvoreni, a trobojnice koje su izvješene dočekale izaslanstvo riječkih Hrvata zamijenjene su crnim zastavama. Poslije 5 sati počela su izlaziti posebna izdanja listova koja su odmah razgrbljena. Već oko 7 sati počela se stvarati povorka đaka koja je na čelu imala trobojnicu s crnim velom, uzvikujući: „Slava prijestolonasljedniku“, te parole protiv Srba. Nakon što se povorka razišla, manje grupice su se okupljale oko prostorija novina *Hrvatski pokret* i Srpske banke, uzvikujući protusrpske parole.³⁹ Dan poslije u Zagrebu su u režiji Hrvatske stranka prava (frankovaca) organizirane prve protusrpske demonstracije. Demonstranti su se počeli okupljati pred upravom lista *Hrvatska* u Gundulićevoj ulici, te su krenuli gradom uzvikujući poklike kojima su osuđivali umorstvo Franje Ferdinanda i njegove supruge. Zatim je mnoštvo krenulo pred Starčevićev dom, gdje su govore održali narodni zastupnik Čiste stranke prava Ivan Zatluka i akademičar Maštrović. Oba govornika su oštro osuđivala atentat i Srbe atentatore. Masa je poslije govora krenula prema prostorijama Srpskog sokola. Prema *Obzoru* „demonstranti su preko veže htjeli nahrupiti u sokolske prostorije, no tu ih dočekaše neki članovi Srpskog sokola sa željeznim šipkama, kamenjem i opekama (...), jedna žena je pri tome zadobila tešku ozljedu glave.“⁴⁰ Izgleda da je vođa „frankovačke rulje“ koja je pljačkala i demolirala dućane Srba u Zagrebu, bio zastupnik Stranke prava Ivica Frank, koji je s podnožja Jelačićevog spomenika „harangirao masu pozivajući na nered i pljačku (...) te javno pozivajući da se s vješanjima ima početi kod saborskog predsjednika Bogdana Medakovića, ispred Hrvatsko-srpske koalicije.“ Pozivao je da ovakav „izdajnički Sabor radi o glavi hrvatskom narodu i Habsburškoj monarhiji (...) te da je juče u Sarajevu ubijen jedini uzdanica Hrvata.“ Predvodio je masu koja je zasula kamenjem saborske zastupnike koji su se vraćali iz katedrale sa zadušnice za ubijenog prijestolonasljednika, „dok je na sjednici

³⁸ PAŠIĆ 1989: 129.

³⁹ U Zagrebu. *Narodne novine*, 146, 29. lipnja 1914., 2.

⁴⁰ Jučerašnje demonstracije u Zagrebu. *Obzor*, 178, 30. lipnja 1914., 3.

sabora 30. lipnja prijetio revolverom zastupnicima Koalicije.⁴¹ Demonstranti su zatim otišli prema Narodnoj kavani i utaborili se kod Lovčkog roga, znajući da u kavanu zalaze zastupnici Hrvatsko-srpske koalicije. Redarstvo je preventivno ispraznilo kavanu da ne dođe do sukoba, čemu se najviše suprotstavio narodni zastupnik Antun pl. Mihalovich, ali je on udaljen. Nakon toga demonstranti su se počeli kamenjem nabacivati na srpske radnje, ali ih je redarstvo rastjeralo konjicom. U svojim *Političkim zapisima*, Ivan Ribar, tada zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije, piše o ispadima frankovaca u Zagrebu: „U međuvremenu došlo je do atentata na prijestolonasljednika Franca Ferdinanda. (...) I opet nastaje frankovački teror. Napadi na život i imovinu Srba, kao i Hrvata koji su išli zajedno sa Srbima, opet počinju. Ponovno se organiziraju frankovačke bande, koje vrše denuncijacije i pogrome...“⁴² Nakon što je Austro-Ugarska navijestila rat Srbiji 27. srpnja 1914., Ribar svjedoči: „Gledao sam prizor u Zagrebu na Jelačićevom trgu, na dan objave rata, kako frankovačke bande pale dućanski namještaj iz srpskih trgovina, pošto su prije toga svu robu opljačkale. Oko velike vatre stoje frankovci pjevajući carsku himnu i kličući: ‘Smrt Srbima’“.⁴³ Frankovci su tada potpuno onemogućili i rad hrvatskog Sabora svojim najpogrdnijim psovkama i uvredama optužujući vodstvo Koalicije za izdaju zemlje. Stanje u Saboru je bilo toliko nepodnošljivo da je prekinuta sjednica.⁴⁴ Prema zastupniku starčevićanaca, Ivanu Peršiću, pripadnici vladajuće koalicije su se dogovorili „da se još malo vikom i bukom“ frankovci utješe, ali da se onda isključivanjem sa sjednica napravi red, što je i napravljeno.⁴⁵

Stanje nakon atentata posebno je podjarivala huškačka pravaška *Hrvatska*, koja je iz dana u dan pozivala na obračun sa Srbima veleizdajnicima. Tako se 29. lipnja s naglaskom ističe, da se „i u našem krugu, našem tielu nalazi sva sila krpua u

⁴¹ *Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, 1917: 588-599. Ivicu Franka je za te navode optužio zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije Hreljanović 9. kolovoza 1917. Na to se sljedeći dan na sjednici javio Frank te rekao da je on održao „patriotski govor, a ne buntovnički“. Rekao je i to da se šef zagrebačke policije Mraović bavio planom da se prije predaje ultimatumu Srbiji ubiju braća Pribičevići (Svetozar i Valerijan), Bude Budisavljević i neki drugi pripadnici Hrvatsko-srpske koalicije, da se njemu nudilo da taj plan provede sa svojim legionarima, ali on je to odbio. Više o događajima u Saboru tih dana vidi: KRIZMAN 1989: 71-82. Frankovci su bili teško pogođeni smrću Franje Ferdinanda jer su – neopravdano – očekivali da će kad on jednom stupi na vlast uvesti trijalističko uređenje Monarhije s jednom hrvatskom jedinicom koja bi obuhvaćala Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Suвремена historiografija je dokazala da takvi planovi uopće nisu postajali u krugu oko prijestolonasljednika Ferdinanda, te da je trijalizam služio samo kao „strašilo“ prema Mađarima. Nadvojvoda Franjo Ferdinand radi svojih političkih prohibitika i pritiska na Mađare nikada nije javno osudio ideju trijalizma. Vidi i: GROSS 1970: 9-75.

⁴² RIBAR 1948: 44.

⁴³ RIBAR 1948: 69. Određenu kritiku na tendencioznost i nepouzdanost Ribarovih objavljenih i neobjavljenih zapisa vidi u: KRIZMAN 1989: 7-10, ARTUKOVIĆ 2000: 349-365.

⁴⁴ Detaljnije o stanju u Saboru nakon atentata vidi u: KRIZMAN 1967: 351-367, KRIZMAN 1989.

⁴⁵ PERŠIĆ 2002: 187.

spodobi Srba i Slavosrba, koji nam prodaju grudu i more, a eto i kralja ubijaju! S njima moramo jednom za uvijek obračunati i uništiti ih. To nek nam bude od danas cilj.“⁴⁶ U istom broju dalje piše: „Oba zločinca su fanatični Srbi“, oni su „sinovi onog kletog plemena, koje svuda sije mržnju, klanje i ubojstva, koje gramzeći za vlašću podlo obara pred sobom sve, umišljajući, da će time zastrašiti hrvatski narod“. Na drugom mjestu u istom broju *Hrvatska* proziva: „Ubojico, ime ti je Srbin! I jesi Srbin, prokleta ti sjeme i pleme, što ga je vjetar natrunio po našem hrvatskom tlu, da rađa zločin i zlobu, sije neslogu i razbojnički proljeva krv. Srbi su ljute zmijske od kojih si tek siguran onda, kada im satareš glavu.“⁴⁷ *Hrvatska* traži i izgon Srba iz države. „Narod naviešćuje Srbima borbu na život i smrt i progonoštvu iz Bosne i Hercegovine.“⁴⁸

Zapravo se iza tih podjarivačkih poziva *Hrvatske* radilo o pokušaju vodstva Hrvatske stranke prava, Aleksandra Horvata, Vladimira Prebega i Ivice Franka, da uz pomoć nekih visokih austro-ugarskih generala, među kojima je bio i zapovjednik glavnog stožera Conrad von Hötzendorf, dođe do uvođenja vojnog komesarijata u Hrvatskoj, a došlo bi do raspuštanja Sabora i Vlade pri čemu bi pravaški pouzdani bili poslušno oruđe u rukama vojnog komesara radi suzbijanja velikosrpskih pretenzija i mogućih sabotaza. Prema Izidoru Kršnjaviju, bivšem Khuenovom ministru i bivšem pravašu, prvaci Hrvatske stranke prava „vjeruju da će postati sposobni za upravljanje; oduševljavaju se odlaskom trupa i svoje nade usmjereavaju u pravcu austrijskih generala. Potiorek, Conrad von Hötzendorf i Scheure za njih su zvijezde vodilje. Nadaju se da će pod jednim vojnim komesarom moći ostvariti ujedinjenje hrvatske braće.“⁴⁹ Određenu podršku frankovcima u Saboru dala je i Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) Stjepana Radića stojeći čvrsto na prodinastijskom kursu, a njezin zastupnik u Saboru Tomo Jažalbetić pridružio

⁴⁶ *Hrvatska*, 794, 29. lipnja 1914., 1.

⁴⁷ *Hrvatska*, 794, 29. lipnja 1914., 2.

⁴⁸ ČOROVIĆ 1996. Knjigu vidi i na: http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/vcorovic/crna_1.html#_Toc536798382. (pristup 10. 12. 2010.) Treba napomenuti da je Čorovićeve knjige u mnogočemu tendenciozna i rađena je očito u političke svrhe. Nakon atentata Gavrila Principa, Čorovića su uhitile austrougarske vlasti. Na banjalučkom „veleizdajničkom“ procesu Čorović je osuđen na kaznu od osam godina robije zbog svoga rada u „Prosvjeti“. Novi austrougarski car i kralj Karlo IV. pod snažnim pritiskom međunarodne javnosti, a i zbog priprema za sklapanje separatnog mira s Antantom, donio je 1917. odluku o amnestiji političkih zatvorenika. Čorović je tada pušten iz zatvora u Zenici, gdje je uglavnom izdržavao kaznu. Tada se nastanio u Zagrebu, pa je s grupom jugoslavenski usmjerenih pisaca (Niko Bartulović, Ivo Andrić i Branko Mašić) uređivao časopis „Književni jug“. U to vrijeme Čorović je počeo pripremati dokumentarnu *Crnu knjigu* (Beograd-Sarajevo, 1920) o stradanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 1914.-1918. Na početku svoje knjige Čorović je donio i podatke o protusrpskim demonstracijama i nemirima 1914. godine. O progonima projugoslavenskih elemenata u Monarhiji tijekom rata vidi i knjigu: BUDISAVLJEVIĆ 1958.

⁴⁹ KRŠNJAVI 1986: 737.

se napadima frankovaca na koalicionaše (*Hrvati se s kraljem ne pogađaju. Mi se nikada nismo pogađali. Mi smo vazda na prvi poziv kraljev išli u rat, jer smo znali da se ne borimo za koga god i pod kim god, nego pod zastavom najuglednije i najčistije dinastije u Europi*).⁵⁰ U znak protesta zbog isključenja pravaških zastupnika, iz sabornice su izašla i dva zastupnika HPSS-a.⁵¹

Vlasti su prešutno odobravale takve neredе i protusrpske demonstracije sve dok nije došlo do opće anarhije. U svom pismu mađarski predsjednik Vlade, grof Tisza, piše caru Franji Josipu: „Ogorčenje zbog sarajevskog atentata... imalo je isprva efekat sasvim pojmljiv, ali i promašen i štetan... Nažalost, vojnička stranka (misli se vojska, op. a.) nije ocijenila te ekscese uvijek ispravno, pa tako se faktično kod antisrpskih demonstracija u Sarajevu, a isto tako i kod nemira koji su se javili u Zagrebu, pokazalo da su se oni dobrohotno trpjeli.“⁵²

Posebno su oštre protusrpske demonstracije bile u Petrinji te je gradsko poglavarstvo Petrinje izdalo proglas u kojemu piše, „da se od sada sigurnosne mjere moraju strogo provoditi (...) Sva kućna vrata se zatvaraju točno u 9 sati. Svaki obrtnik je osobno odgovoran za svoje naučnike, ako se poslije 9 sati uhite na ulici, isto tako roditelji za svoju djecu, a gospodari za služinčad. Svako sakupljanje na ulicama poslije 8 sati na večer u grupama od 5 ljudi zabranjuje se, kao i svaki obhod po gradu. Prekršitelji ovih odredbi bit će kažnjeni zatvorom od 14 dana, te predani državnom odvjetništvu.“⁵³ Da bi se smirilo stanje u gradu, gradski poglavar je tražio odred vojske od „100 momaka i 14 oružnika, koji bi zajedno s gradskim redarstvom vršili sigurnost u gradu nakon nemira ... Usprkos odredbama uhićeno je sedmero ljudi“, koji su prekršili propise. I sljedećih je noći vojska bila spremna intervenirati, ali nije se ukazala potreba.⁵⁴

Vrlo zanimljiv intervju povodom atentata dao je sarajevski nadbiskup Josip Stadler dopisniku *Budapesta*, kako prenose zagrebačke *Narodne novine*. Po Stadleru, nije puki slučaj da se „atentat dogodio na godišnjicu bitke na Kosovu,

⁵⁰ Vladko Maček je u svojim memoarima opisao svoj razgovor s Radićem o sudbini hrvatskog naroda i Austro-Ugarske u predstojećem ratu. „Dragi prijatelju – odgovori mi Stjepan Radić – ja nisam prorok. Nego ti bi valjda htio znati kako bih ja želio da se rat svrši. Onda slušaj! Za nas Hrvate bit će jedina sreća ako i u ovom ratu bude Austro-Ugarska potpuno poražena, ali da nakon toga ostane na okupu. Pobjeda Austro-Ugarske u savezu s Njemačkom cara Vilima bila bi katastrofa za sve narode Austro-Ugarske, izuzev Nijemce i Mađare. Rasap Austro-Ugarske pak bila bi katastrofa za sve narode Monarhije uključujući čak i Nijemce i Mađare.“ Radić je sve do kraja 1917. godine čvrsto ustrajao na dinastičkom kursu bojeći se podjele hrvatskih zemalja. Tek je 13. travnja 1918. izjavio za jedne češke novine da HPSS prekida kooperaciju s pravašima u Saboru i da će od sada „provoditi politiku potpunog narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba.“ PERIĆ 2003: 40, BUDISAVLJEVIĆ 1958: 67-68.

⁵¹ KRIZMAN 1989: 82, 92.

⁵² PAULOVA 1925: 4.

⁵³ Demonstracije u Petrinji. *Narodne novine*, 152, 6. srpnja 1914., 4.

⁵⁴ HDA, PRZV, kut. 852, 3997/1914.

jer se svi srpski pokreti na tlu Austrougarske odigravaju na taj dan ili oko njega. (...) Sve je Sarajevo bilo puno zavjernika, koji su bili spremni da maknu sa puta prijestolonasljednika i suprugu“, ja znadem, od grofa Harracha, da je prijestolonasljednik prije negoli je izgubio svijest, rekao supruzi: „Ja umirem, brini se za našu djecu.“⁵⁵

Reakcije hrvatske inteligencije na sarajevski atentat i podjele u njihovim redovima

U jednu ruku može se potvrditi da je veći dio projugoslavenski usmjerene hrvatske inteligencije potajno odobravao atentat. Mnogi od njih, posebno krug oko dalmatinskih političara Frane Supila i Ante Trumbića, bili su svjesni da je trenutak obračuna Austro-Ugarske sa Srbijom blizu. Tako je na vijest o atentatu Supilo odmah „shvatio da je rat neizbježan“ i donio odluku da pođe u emigraciju i povede akciju za rušenje Austro-Ugarske i ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba.⁵⁶ Novinar i član uredništva projugoslavenskog *Obzora* Josip Horvat ovako je opisao 28. lipnja i ostale dane na zagrebačkim ulicama: „Neke novine objavljuju afišama vijest o sarajevskom atentatu. Slijedi muk, tjeskoban, da ne bi odao slavodobitno kucanje omladinskih srdaca. U sumraku Ilice i Jelačićevog trga opet plamti protusrpski pogrom. Opet stradavaju Mirkovićeve ptičice, dok šaka ljudi kroči trgom noseći na čelu sliku Franje Ferdinanda kao svetačku ikonu. (...) Ljudi šuteći promatraju kratki ophod. Sparina je podvečer nesnosna.“⁵⁷ Istog dana kipar Ivan Meštrović sjedeći u kavani na Trgu sv. Marka u Veneciji piše da su vijesti o atentatu stigle u grad tek navečer, te da je „bilo s nama nešto naših, većinom mladih ljudi, koji nisu krili svoje veselje, što je atentat uspio“, no, istovremeno izražava i bojazan za svoj povratak u zemlju, znajući da će on zbog svoga projugoslavenskog usmjerenja biti najmanje pod prismotrom austrijskih vlasti.⁵⁸ Istodobno u Zagrebu, u „dugim noćnim dijalozima“ nakon atentata mladi književnik Miroslav Krleža uvjerava svog nekadašnjeg školskog druga, urednika *Vihora* i jugoslavenskog entuzijasta Vladimira Čerinu, da je njegovo jugoslavenstvo „lajanje u vjetar i prosti falsifikat stvarnosti“,⁵⁹ ali Čerina nimalo ne odustaje od svoje „jugoslavenske fantazije“ i

⁵⁵ Nadbiskup dr. Stadler o atentatu. *Narodne novine*, 149, 2. srpnja 1914., 3.

⁵⁶ ŠEPIĆ 1961: 14-15.

⁵⁷ HORVAT 1984: 46-47.

⁵⁸ MEŠTROVIĆ 1969: 35. Za događanja na dvoru Karadorđevića tih dana i u srpskoj vladi vidi u: KARADORĐEVIĆ 1969: 308-321. Također o namjerama srpske vlade vidi u: KRIZMAN 1989: 45-46.

⁵⁹ U mladom Krleži, koji je nakon svojih dramatičnih iskustava: dvostrukog bijega u Srbiju kao kadet austrijskog vojnog učilišta Ludovicuma, da se pridruži srpskim trupama u Balkanskim ratovima, u čemu nije uspio jer je smatran potencijalnim „austrijskim špijunom“ i bitke na Bregalnici, počeo je blijedjeti „pijemontski san“ kada je postao svjestan megalomanskih

prognozira nastanak velikog jugoslavenskog naroda.⁶⁰ Vijest o atentatu stigla je i do dalekog Krakova, gdje je studirao mladobosanac i budući nobelovac Ivo Andrić. Čuvši vijest, Andrić je brzo krenuo na jug uspostaviti veze sa svojim prijateljima, te je nakon Zagreba i Rijeke stigao u Split, gdje je 29. srpnja uhićen od strane austrijske policije kao „nacionalno-revolucionarni omladinac“.⁶¹

O stanju duhova kod hrvatske inteligencije u Dalmaciji govori i slikovit govor dr. Grge Angjelinovića u Kninu na Vidovdan 1914. godine. Dr. Angjelinović, projugoslavenski političar iz Dalmacije, kao predstavnik Hrvatskog sokola iz Splita i tajnik Hrvatske sokolske župe „Hrvoje“, na proslavi u Kninu na velikom skupu hrvatskih i srpskih sokola rekao je: „Srbi su osvetili svoje Kosovo o silna dušmana, a mi bismo imali osvetiti stotinu većih i manjih Kosova, a imamo mnogo jačeg neprijatelja pred sobom, soko je manja ptica od orla, ali je u stanju da se protiv njega bori... Sokol mora biti jak da pobijedi orla, makar imao četiri glave i šest krila“ (Angjelinović asocira na austrijski grb, op. a.).⁶²

Međutim, bilo je i drugačijih reakcija. Milan Rojc, jedan od viđenijih članova Hrvatsko-srpske koalicije i bivši ministar bogoštovlja i nastave, nakon što je čuo vijest o atentatu od nekog vladinog činovnika, duboko potresen i zabrinut vratio se svojoj kući da na njoj umjesto „zastave radosti“ istakne „zastavu korote“. No, zatim nastavlja da je ubrzo u Zagrebu došlo do demonstracija, „navalila rulja zavedena po nevidljivim huškačima na Narodnu kavanu, sastajalište hrvatsko-srpske koalicije. Sve je uništeno, prozori razbiti, kameni stolovi polupani itd. (...) Redarstvo ih kuša spriječiti, ali demonstrantima je uspjelo probiti redarstveni kordon, te porazbijati prozore na kući načelnika Holjca⁶³ i na kući uredništva Pokreta.“⁶⁴ Stjepan Radić, predsjednik HPSS-a, oštro je osudio atentat. Prvo zbog toga jer nije vjerovao u nasilje kao čin političkog izražavanja političkih uvjerenja, a drugo jer je tada u strahu od moćnih susjeda težio očuvanju Dvojne monarhije kao najboljeg sigurnog štita za hrvatski narod. Ujedno je vjerovao da se Monarhija prije ili kasnije mora preurediti na trijalistički način i to tako što bi Hrvatska trebala postati posebnom jedinicom unutar te zajednice. To je bio razlog i njegove suradnje s frankovcima. Zbog toga je vodstvo HPSS-a uputilo brzojav dvorskoj kancelariji u Beču, u kojem stoji da je HPSS: „Duboko potresena u svojoj

imperijalnih ambicija malih balkanskih nacija-država. Tada mu je postala bliža ideja federalizma u budućoj zajednici. ZELMANOVIĆ 1987.

⁶⁰ KRLEŽA 2000: 150.

⁶¹ LOVRENOVIĆ 2008: 393, KARAUAC 1980: 62.

⁶² WERK 1925: 364.

⁶³ Janko Holjac, zagrebački gradonačelnik (1910.-1917.).

⁶⁴ Memoari Milana Rojca „Oko mene“, u rukopisu (privatni posjed obitelji Rojc) - „Zastava radosti“ bila je istaknuta na mnogim kućama povodom boravka habsburškog nadvojvode Leopolda Salvatorea u Zagrebu i blagdana sv. Ćirila i Metoda.

kršćanskoj savjesti (...) do skrajnosti ogorčena u svom hrvatskom i carevinskom patriotizmu i u svojoj privrženosti ustavu i ustavnosti – prezirući i žigošući podli i odvratni zločin (...).⁶⁵

Do podjela je došlo i u Hrvatskom katoličkom pokretu, odnosno među katoličkim visokim prelatima. Zagrebački nadbiskup Antun Bauer zapisao je u svom dnevniku da se sada poslije atentata i rata treba pouzdati u bana, „da nam sjedini Dalmaciju i Bosnu, pa makar to bilo na osnovu nagodbe“. U dnevniku prenosi i mišljenje sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera koji žestoko napada Koaliciju, a u „nebo diže Frankovu politiku.“⁶⁶ Nasuprot tome, krčki biskup Josip Mahnić je zajedno sa svojim *Riječkim novinama* čvrsto stajao na projugoslavenskom pravcu Hrvatskog katoličkog pokreta. Uskoro su od mađarskih vlasti, 31. kolovoza 1914., zabranjene Mahnićeve *Riječke novine* zbog svoga protuaustrijskog i slavenskog smjera.⁶⁷

Podjele među hrvatskom inteligencijom, uglavnom među političkim elitama (projugoslavenske i prodinastijske opcije), najjasnije su se vidjele na demonstracijama u Zagrebu. Kako prenosi *Obzor iz Hrvatske korespondencije*, „sinoć se opet počelo okupljati oveće mnoštvo u Ilici, te noseći sliku umorenog prijestolonasljednika i hrvatsku trobojnicu s crnim velom pošlo je prema Jelačićevom trgu. Kad je povorka išla mimo Narodne kavane, u kojoj se običavaju sastati mnoge političke ličnosti... nalazio se i Juraj Demetrović koji je harangirao ljude, te je iz kavane bačen jedan stolac i kamenje na mnoštvo. Jedan kamen je pogodio sliku prijestolonasljednika. Razjareno mnoštvo je tada navalilo na kavanu...“⁶⁸ Kada su pripadnici jugoslavenske nacionalističke omladine čuli što se dogodilo, „jedna grupa nacionalističke omladine je krenula pred Starčevićev dom, da ga bombardira kamenjem, međutim jedan dio mnoštva ju je razjurio. To je želio iskoristiti bivši pravaški zastupnik dr. Kumičić koji je počeo govor“⁶⁹ ali ga je redarstvo spriječilo u tome. Prema izvješću *Narodnih novina* o istom događaju, iz Narodne kavane je pucano na povorku i kavana je od razjarene mase potpuno uništena. Nakon dolaska konjice sa sabljama, masa se razišla. Jedna druga grupa je po Vlačkoj ulici „napala srpske dućane, gdje je najviše stradao dućan J. Dučića“, a zatim je masa krenula i razbila prozore na kući zagrebačkog gradonačelnika Janka Holjca i prozore uredništva novina *Hrvatski pokret*. Zbog tih je događaja većina gradskih zastupnika uputila pismo gradonačelniku Holjcu, da je neoprostivo to što se događa u Zagrebu, jer se želi stvoriti dojam da u gradu postoje „antidinastički ljudi, što nije točno.“ Tražila se odgovornost redarstva.⁷⁰

⁶⁵ KRIZMAN 1970; 114.

⁶⁶ KRIŠTO 2004: 101. Krišto prenosi ove rečenice iz dnevnika zagrebačkog nadbiskupa Bauera od 15. kolovoza 1914.

⁶⁷ KRIŠTO 2004: 103.

⁶⁸ Zagreb 1. srpnja. Odjeci demonstracija u Zagrebu. *Obzor*, 179, 1. srpnja 1914., 2.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Jučerašnje demonstracije. *Narodne novine*, 148, 1. srpnja 1914., 4.

Zbog tih nereda redarstvo je do daljnjega zabranilo demonstracije u Zagrebu. Isto-ga dana redarstvo je izvršilo premetačinu u prostorijama Tipografskog društva, jer je jedan od atentatora, Čabrinović, nekada bio član toga društva, a tadašnji predsjednik društva Jovan Lazarević bio je upleten u bombašku aferu u Crnoj Gori.⁷¹ Izvršena su i uhićenja sumnjivih Srba. Tako generalni konzulat Kraljevine Srbije iz Budimpešte šalje dopis Zemaljskoj kraljevskoj vladi u Zagrebu, u kojemu ju obavještava da je stanoviti Paja Kurtović, student farmacije iz Šapca, uhićen, te se moli Vlada da ga se pusti ako nije kriv.⁷² I u drugim gradovima Monarhije uslijedile su premetačine (Bjelovar, Osijek, Banja Luka, Split, Novi Sad) i uhićenja slovenskih, hrvatskih i srpskih studenata. U Mariboru je uhićen hrvatski gimnazijalac Kežman jer su ga „Nijemci denuncirali da je odobravao atentat“. U Ljubljani je uhićeno osam studenata zbog „jugoslavenske propagande“, dok se u Beču, Pragu i Grazu obavljaju mnoge premetačine kod hrvatskih i srpskih studenata i plijene knjige i pisma.⁷³

Katolička društva, katoličke novine i njihovi pripadnici oprezno su reagirali na atentat, strahujući od daljnjih događaja. Tako su zagrebački domagojci⁷⁴ na noćnom sastanku na dan atentata zaključili da „atentat moramo osuditi, ali ćemo raditi za mir, a ako dođe do rata, ne smijemo dopustiti da nam organizacija bude uništena i da eventualni gubitak rata Austro-Ugarske bude i gubitak za Hrvate.“⁷⁵ I uredništvo *Riječkih novina* (Rogulja, Kelović, Bišćan) na sastanku je ustvrdilo da predstoje teški dani i da Hrvati nisu spremni za nadolazeće događaje.⁷⁶ No, katoličke novine poput *Hrvatske straže* svalile su odgovornost za rat na nacionalistički pokret u zemlji, nazivajući ga „srbijanskim pokretom.“⁷⁷

Povodom atentata dale su svoje izjave sve značajne hrvatske javne institucije. Tako je i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti na sjednici pod predsjedanjem dr. Franje Markovića dala izjavu: „Da je u glavnom gradu bratske Bosne zločinačka ruka smače prejasnog nadvojvodu i vjernu suprugu njegovu, jasnu vojvodkinju. Zgrozio se s nama cijeli svijet. S te groze nam i sada dahću bolna srca. (...) Čulo se iz glasova akademika ‘Slava mu’.“⁷⁸

⁷¹ ISTO.

⁷² HDA, PRZV, kut. 852, 3783/1914.

⁷³ Progon jugoslavenskih djaka. *Naše pravice*, 28, 9. srpnja 1914., 3, Nova hapšenja, *Politika*, 3757, 30. lipanj 1914, 2.

⁷⁴ Katoličko društvo „Domagoj“ osnovano je 1906. u Zagrebu.

⁷⁵ GRGEC 1995: 255.

⁷⁶ GRGEC 1995: 256-257. Riječke novine i biskup Mahnić, kao njihov mentor, promicali su ideju jedinstvene države Južnih Slavena. Djelovali su s projugoslavenske strane, kao jedna grana katoličkog pokreta. Zbog takve politike *Riječke novine* su zabranjene 31. kolovoza 1914. „zbog njihova protuaustrijskog i slavenskog smjera.“

⁷⁷ *Hrvatska straža*, 12, 1914., 356.

⁷⁸ Jugoslavenska akademija o sarajevskom atentatu. *Narodne novine*, 153, 7. srpnja 1914., 2.

Istovremeno je naprednjački *Obzor* počeo javljati o protuslavenskim demonstracijama u Austriji i napadima njemačkih listova na sve Slavene, „jer ti listovi idu za tim da s navalama na Srbe i srpski narod u monarhiji nisu stali, nego pomalo ide za tim da tu objedu potegnu na sve slavenske narode u monarhiji.“⁷⁹ *Obzor* je prenio i proglas nacionalističke omladine iz Beograda u kojemu se ona raduje što ne podržavaju svi Hrvati „ispade frankovačke rulje“, te poziva austrijske vlasti na odgovornost što su dopustile ispade i nered „besvjesnih masa, te ga podupirale i odobravale“.⁸⁰ *Obzor* je svojim pisanjem želio stvoriti klimu da Austrijanci smatraju sve Slavene krivima za atentat, i Srbe i Hrvate, te da nad svima vrše progon. *Obzor* je javljao i o sukobima Nijemaca i Poljaka koji su se krvavo sukobili u Bielicama, gdje je velika skupina Nijemaca napala poljske Sokole, te je ranjeno 35 Poljaka, od toga 14 teško, dok je Nijemaca ranjeno oko 40. Koristili su se i pištolji, pri čemu je mnogo ljudi ranjeno.⁸¹ Podjele među Hrvatima dovele su do ozbiljnih posljedica po hrvatsku političku scenu. Mnogobrojni među njima, prištaše projugoslavenske opcije, kasnije su se našli pod udarom represivnih organa vlasti, pod prismotrom, istragom, uhićenjem, suđenjem i bijegom u emigraciju.

Reakcije srpskog stanovništva u Hrvatskoj na atentat u Sarajevu

O ponašanju srpskog stanovništva postoje tajna izvješća iz raznih mjesta u Hrvatskoj slana Predstojništvu Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu, a koja su pokazivala njihove reakcije na atentat i opće raspoloženje prema tom činu. Tako je prema jednom izvješću stajalo da je u Erdeviku kraj Vukovara, dok je u gostionici grupa Srba slavila, jedan od sudionika Ljubomir Kovačević izjavio da „su oni koji su ubili Franza Ferdinanda i suprugu mu imali pravo“, te da je „kralj Petar vladarom u Austriji, bilo bi boljega reda.“⁸² U istom dokumentu postoji prijava protiv Paje Kolareva koji je pred općinskim poglavarstvom u Neštini izjavio da „J..... ih sve, neka ih na gomilu potuku, da ja sve to gledam.“⁸³ Prema izvješću od 28. Srpnja, učitelj Petar Stojnić iz Velkog Grdevca pred kraj školske godine izjavio je pred učenicima da je slavan čovjek koji je ubio jednog člana carske kuće, te da se ime takvog nesumnjivo „riše u knjige.“ Stanovita Mileva Popović iz Slatine rekla je pred grupom građana da je za Franza Ferdinanda „šteta što ga već prije nisu ubili“, a za demonstracije protiv Srba je napomenula, pokazujući

⁷⁹ Njemački listovi protiv Slavena. *Obzor*, 188, 10. srpnja 1914., 1, Demonstracije u Beču. *Obzor*, 185, 6. srpnja 1914., 1, Progon Slovenaca u Beču. *Obzor*, 182, 4. srpnja 1914., 2.

⁸⁰ Skupština nacionalističke omladine u Beogradu. *Obzor*, 185, 6. srpnja 1914., 1.

⁸¹ Sukob između poljskih Sokolova i njemačkih djaka. *Obzor*, 179, 1. srpnja 1914., 4.

⁸² HDA, PRZV, knjiga III, kut. 852, br. 80/1914.

⁸³ Isto.

figu, „to nam mogu.“⁸⁴ Vrlo je zanimljivo izvješće iz Kostajnice u kojem stoji da su se pri dolasku vijesti o atentatu u Sarajevu Hrvati i Srbi u gradu osjećali vrlo potišteno i sa zebnjom gledali u budućnost. Međutim, nekoliko dana poslije „pokazalo se među Hrvatima neko neraspoloženje prema Srbima, koji se ponašaju mirno. Inteligencija Srba je potištena, atentat osudjuje, ali ne voli o atentatu ni govoriti i svaki razgovor o tom izbjegava.“ Kotarski upravitelj zatim dalje piše da su se dogodili i neki incidenti, ali naglašava, „došlo je samo do ispada pojedinaca, po ponašanju kojih se ne smije zaključivati na sve.“ Među njima je i izjava Jovana Batnožića iz Rausovca, koji je u jednoj krčmi nazdravio kralju Petru i poželio da se ovaj atentat dogodio davno prije.⁸⁵ Iz nedalekog Dvora dolazi obavijest da se i ondje srpsko stanovništvo drži mirno, da su održane javne korote i parastosi u pravoslavnim crkvama u Dvoru i okolici. Dalje se navodi da se ovdje „opaža i osjeća da tkz. svesrpska ideja među ovdašnjim žiteljstvom ima korjena i da živi“, ali ne prelazi dopuštene granice.⁸⁶ Iz Donjeg Lapca upozoravaju da se ovdje čitaju samo dozvoljene i umjerene novine, dok inozemnih nema, pa je tako zbog toga uspostavljen mir i pravni poredak.⁸⁷

U Zadru su izvršena mnoga uhićenja Srba, tuženih da su se izražavali uvredljivo o članovima carske kuće ili su odobravali zločin. Tako je uhićeno 14 osoba, među njima i jedan pravoslavni bogoslov. Novine pišu i o jednom slučaju da je jedan srpski seljak, koji je bio u zatvoru, kad je čuo za vijest o atentatu, rekao: „Šteta da nisam na slobodi, zapjevao bih od sreće.“⁸⁸ Prema izvješću Kotarske oblasti u Virovitici, stanoviti Jovo Pekić, postolar iz Virovitice, izjavio je jednoj svojoj mušteriji: „Srbi su ubili prijestolonasljednika. Pravo mu budi, tamo nije imao što tražiti. Što je tražio, to je i dobio.“⁸⁹ Izvjesni Pero Slijepković iz Koprivnice rekao je da poslije toga što se dogodilo Ferdinandu, „ni taj starac kralj nije drugu zaslužio.“⁹⁰ Isto tako postoji prijava protiv Mladena Jovanovića iz Iriga, inače rodnom iz Prnjavora u Bosni, da je slavio atentatore uzvikujući: „Slavio ih Bog, tako treba njih sve.“⁹¹

Prema izvješću Kotarskog predstojništva iz Otočca, „žiteljstvo pravoslavne vjere ostalo je bez saučešća, a na licima inteligencije mogao je čovjek čitati neku zluradost. Svoju lošu lojalnost u gradu srpska inteligencija je pokazala i time, da nije ni crne zastave izvjesila povodom smrti njegove carske i kraljevske Visosti...“ Glavni inicijatori takvog ponašanja su odvjetnik dr. Jovo Polovina i njegov konspicijent

⁸⁴ HDA, PRZV, kut. 852, 74-Res/1914.

⁸⁵ HDA, PRZV, kut. 852, br. 92. Pr/1914.

⁸⁶ HDA, PRZV, kut. 852, 29-Res. Ex/ 1914.

⁸⁷ HDA, PRZV, kut. 852, 64-Prs/1914.

⁸⁸ Uhapšenja u Dalmaciji. *Obzor*, 192, 14. srpnja 1914., 3.

⁸⁹ HDA, PRZV, kut. 852, 3825/1914.

⁹⁰ HDA, PRZV, kut. 852, b.b.

⁹¹ HDA, PRZV, kut. 852, b.b.

Gjorgje, osnivač „Srpskog sokola“, u čijoj kancelariji se potajno skupljaju agitatori i vrši propaganda. U Kostajnici se počelo širiti neko „neraspoloženje Hrvata prema Srbima, koji su mirni“, ali se ipak stječe dojam da oni ne žale za prijestolonasljednikom, već zbog toga što su počinitelji zločina uhićeni. Tako je Gjuro Avirević iz Virja, prema izvješću velikom županu Bjelovarsko-križevačke županije dr. Teodoru Bošnjaku, rekao u svom dućanu pred svojim kupcima, „da će srpski kralj Petar u slučaju rata između naše Monarhije i Srbije, za deset dana sa svojom vojskom biti u Pešti (...) te je počeo hodati mjestom sa tkanicom u srpskim narodnim bojama oko pasa, što nije uputno u ovakova vremena, posebno među Virovcima (koji su pretežitim dijelom frankovci).“⁹²

U Bjelovaru se nakon vijesti o atentatu na glavnom trgu pred gradskom vijećnicom skupilo 200 ljudi koji su klicali i pjevali hrvatsku himnu, a policija je demonstrante držala „daleko od parohijalne crkve i doma.“⁹³ U Bjelovaru su kasnije izvršena i tri uhićenja „osoba koje su se nepovoljno izrazile o odvratnom atentatu, te su predane kr. sudbenom stolu.“⁹⁴ U Komorskim Moravicama u Gorskom kotaru općinski načelnik Vladimir Petrović pred drugim je ljudima javno izjavio podrugljivo: „Vaš car je krepao“, te je zbog toga odmah uhićen, predan sudu i suspendiran iz službe.⁹⁵

Demonstracije u Dalmaciji

Velike protusrpske demonstracije najprije su izbile u južnoj Dalmaciji. Kako javlja *Obzor*, u Dubrovniku nakon održanih zadušnica za umorenog prijestolonasljednika, „navalilo je mnoštvo seljaka i radnika muslimana na općinu demonstrirajući protiv Srba“. Obzirom da je redarstvo bilo slabo, odmah su pozvana pojačanja, te su uz pomoć oružnika suzbili masu oko prostorija općine. Masa se razišla po gradu te krenula prema prostorijama Srpskog sokola i srpske škole, koji su zasuti kamenjem i potpuno demolirani. Redarstvo je opet pokušalo intervenirati, ali je silom mase rastjerano uz pomoć vojske koja je zatvorila ulice grada. Na večer su zatvarana gradska vrata jer je postojala bojazan „da bi seljaci ponovo mogli provaliti u grad.“⁹⁶ U Konavlima kraj Dubrovnika masa je palila istaknute srpske zastave, a u Metkoviću su zapaljene neke kuće, konkretno se javlja o kući nekog Srbina Perakovića. U Metkoviću su s pročelja zgrada skinuti svi srpski natpisi.

I u Zadru danima traju demonstracije koje, po *Obzoru*, razjaruju svećenici koji pripadaju Hrvatskoj stranci prava (frankovci).⁹⁷ U Opuzenu je lokalno pu-

⁹² HDA, PRZV, kut. 852, 3639/1914.

⁹³ Demonstracije u Bjelovaru. *Nezavisnost*, 32, 4. srpnja 1914., 5.

⁹⁴ HDA, PRZV, kut. 852, 41/1914.

⁹⁵ HDA, PRZV, kut. 852, 4016/1914.

⁹⁶ Protusrpske demonstracije u Dubrovniku. *Obzor*, 185, 6. srpnja 1914., 2.

⁹⁷ Protusrpske demonstracije. *Obzor*, 189, 11. srpnja 1914., 3.

čanstvo devastiralo „grčko-iztočnu crkvu.“⁹⁸ I u Kotoru su ondašnji frankovci željeli organizirati protusrpske demonstracije, ali nisu uspjeli zbog „sloge Srba i Hrvata u Boki kotorskoj“. Na to su frankovci pustili vijest da će pravoslavci iz sela Grblja i okolnih srpskih sela navaliti na katoličko selo Škaljare i grad Kotor, što je izazvalo i uzbunu u vojsci koja je pod punom ratnom spremom krenula u Grblje, dok su patrole kružile Kotorom, a sve zgrade i javni lokali su bili zatvoreni. No, to se pokazalo kao dezinformacija, te *Obzor* tumači da neki frankovački krugovi proturaju lažne informacije „da se izazove sukob između Srba i Hrvata, što mogu raditi samo oni kojima je zazorna svaka sloga i jedinstvo između ova dva naroda“.⁹⁹

Osim sa Srpskim sokolom, koji je raspušten u Hrvatskoj, u Splitu je nastao problem i s Hrvatskim sokolom, koji je također raspušten krajem srpnja zbog projugoslavenskog djelovanja te su izvršene premetačine kod pripadnika njegova vodstva: zamjenika starješine Marina Šegvića, tajnika dr. Budislava Angjelinovića i blagajnika Katalinića. Uskoro su uslijedila i uhićenja, među prvima je uhićen dr. Angjelinović, a zatim i urednik splitske *Slobode* Niko Bartulović, te urednik *Zastave* Oskar Tartaglia. Prostorije Hrvatskog sokola su zatvorene i zapečaćene, a spomenuta trojica su zbog velikog ogorčenja u gradu prebačena parobrodom u zatvor u Šibeniku.¹⁰⁰

Demonstracije u Slavoniji i Srijemu

Teško stanje bilo je i u Slavoniji, odnosno Brodu na Savi, gdje je došlo do žestokih protusrpskih ispada i gdje je, prema brzojavu kotarskog predstojnika, „razuzdana rulja demolirala imovinu Srba, a predvode ju gradski vijećnici.“ I *Obzor* javlja da su počinjene velike štete na zgradi Srpske banke i na hotelu u srpskom vlasništvu. „Kuća trgovca Popovića je zapaljena. Vojska je vani, ali malo što poduzima. Redarstvo ništa ne poduzima, već i asistiraju“.¹⁰¹ Prema brzojavu, noćas se sprema opće uništavanje imovine i života Srba i (projugoslavenskih) Hrvata. Policijska vlast je u rukama frankovaca. Traži se da se policija preda u ruke neutralnih senatora. Pravoslavni svećenik morao je s obitelji pobjeći iz Broda, a spaljena je kuća gospođe Terezije Popović.¹⁰² Izgleda da je brzojav urodio plodom jer je poslije toga slijedio brzojav dr. Ive Elegovića¹⁰³, koji se žali na brutalne postupke redarstva prema onima „koji su iz patriotskih osjećaja i

⁹⁸ Protusrpske demonstracije u Dalmaciji. *Narodne novine*, 149, 2. srpnja 1914., 5.

⁹⁹ Alarm u Kotoru. *Obzor*, 196, 18. srpnja 1914., 1.

¹⁰⁰ Raspust Hrvatskog sokola. *Obzor*, 201, 23. srpnja 1914., 1.

¹⁰¹ Demonstracije u Brodu na Savi, Osijeku i Djakovu. *Obzor*, 179, 1. srpnja 1914., 4.

¹⁰² HDA, PRZV, kut. 852, knjiga III. brzojav, bb.

¹⁰³ Dr. Ivo Elegović je vođa Čiste stranke prava (frankovaca) u Brodu na Savi (Slavonski Brod).

dualističkih motiva razbili tek nekoliko prozora, (...) zato se traži da se ovi vjerni dinastiji elementi što prije puste iza uza sudbenog stola, te zabrani redarstvu da deprimira ovdašnje kralju i dinastiji vjerne Hrvate.¹⁰⁴

Velike protusrpske demonstracije izbile su u Đakovu gdje se okupilo oko 1000 ljudi koji su krenuli pred biskupsko sjemenište gdje je spaljena srpska trobojnica, a zatim je svjetina krenula prema kućama videnijih Srba u gradu, Toše Krajaišića, Jose Stanišića i Leonitija Šarkanjca, i navalila na prozore i vrata, dok je redarstvo rastjeravalo masu udarcima sablji, pri čemu su dva redara, pogođena kamenjem u glavu, pala u nesvijest. Uskoro je masa krenula prema kavani Mitre Milkovića koji je sam pružao otpor pucajući prema masi. Iz mase je pucnjavom prema kući odgovorio stanoviti Franjo Tifenbeck, koji je ubrzo razoružan, a kada je sproveden u zatvor, svjetina koja je nadolazila zamijenila ga je za nekog Srbina koji je na njih pucao, te navalila kamenjem i štapovima na njega, pri čemu je Tifenbeck zadobio teške ozljede glave te je odveden na nosilima kod liječnika. Načelnik je demantirao vijest koju su prenijele neke novine, da je i kuća zastupnika dr. Ivana Ribara napadnuta i da su razbijeni prozori.

Nakon što su došli veći odredi oružništva masa se razišla, samo su se tijekom noći čuli revolverski hici prema kućama ovdašnjih Srba, pri čemu je jedan redar ranjen. Kasnije se stanje smirilo. Zanimljivo da su napadnuti Srbi poslali hitan brzojav banu u Zagreb, gdje ga mole za brzu intervenciju jer demonstracije traju već tri dana, a prijeti im se i „bombama i dinamitom da im kuće dignu u zrak, te da će ih poklati.“ Hitno se traži pomoć vojske jer je redarstvo nedostatno.¹⁰⁵ Uskoro je zbog zamaha protusrpskih demonstracija reagiralo i Predsjedništvo Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu općom depešom svim velikim županima od 6. srpnja 1914. godine, u kojem se naređuje da se poduzmu sve odgovarajuće mjere da se bilo kakvi izgredi spriječe, „jer se demonstracije neprestano opetuju, te je teško u nekim mjestima ugrožen javni red i poredak, (...) te da se odmah stavi proglas da će svaki napadaj na osobe i imetak biti pozivan na najstrožu odgovornost i odštetu počinjene štete“.¹⁰⁶

Posebno napeta situacija nastala je u Vinkovcima 5. srpnja, gdje se grupici od 50 mladića koji su skandirali „Slava Ferdinandu i Sofiji“, „Dolje Srbi“, pridružila svjetina koja je bila na zrakoplovnom sletu, te su zajedno krenuli prema pravoslavnoj crkvi u gradu i srpskoj školi. Prema lokalnom listu *Svjetlost*, tome je doprinio i glas da dr. Ivica Frank dolazi u Vinkovce, „a s njime i nekoliko frankovačkih legionara“. Nakon što su čuli da dolaze frankovci i da se spremaju demonstracije, lokalni Srbi su zajedno sa socijalistima organizirali straže oko

¹⁰⁴ HDA, PRZV, kut. 852, brzojav, bb.

¹⁰⁵ HDA, PRZV, kut. 852, 3699/1914.

¹⁰⁶ HDA, PRZV, kut. 852, 3777/1914.

srpske crkve i škole u gradu.¹⁰⁷ No, na intervenciju redarstva svjetina se razišla, samo su tri najrazdraženija mladića uhićena i zadržana u pritvoru. Tijekom noći došla je vijest u redarstvo iz okolnog srpskog sela Mirkovci, da je više žitelja Mirkovaca krenulo naoružano prema Vinkovcima, da bi zaštitili pravoslavnu crkvu i školu. Redarstvo je blokiralo cestu Vinkovci - Mirkovci, zatvoreni su svi javni lokali i poslane oružane ophodnje po gradu. No, ipak se pred crkvom skupilo oko stotinjak Srba iz Mirkovaca spremnih za sukob, ali redarstvo ih je uvjerilo da će ono zaštititi crkvu. Naknadno je ipak uhićeno 20 Srba, od kojih su dvojica zadržana u pritvoru.¹⁰⁸ Demonstracije su izbile i u Vukovaru. Revoltirana masa je u nekoliko navrata kretala prema pravoslavnoj crkvi u gradu pod vodstvom lokalnih frankovaca i članova katoličkog dječičkog društva¹⁰⁹ uzvikujući: „Abzug kralj Petar! Abzug bombaši!“ No, redarstvo je brzo interveniralo, nekoliko ljudi je uhićeno, a masa se razbježala. Sljedećih dana po gradu su patrolirale oružane policijske ophodnje.¹¹⁰

U Zemunu je gradski načelnik dobio povjerljivu dojavu o tome da se u gradu pripremaju srpske protudemonstracije, povodom demonstracija u Zagrebu i Sarajevu, te se hitno traži od stožernog časnika u gradu da na telefonski poziv po potrebi odmah intervenira.¹¹¹ U mnogim mjestima su demonstracije ipak prošle mirno, kao u Orahovici, gdje se skupilo oko 120 ljudi, koji su noseći pred sobom hrvatsku trobojnicu krenuli u ophodnju gradom, uzvikujući „Živio naš kralj Franjo Josip“, „Slava Ferdinandu Franji“, „Apcug Srbi“, „Dolje s ubojicama“, itd. Povorku je cijelo vrijeme pratio načelnik s cijelim svojim redarstvom te nije zabilježen nijedan veći izگرد.¹¹²

Široki val protusrpskih demonstracija koji je preplavio Hrvatsku tih mjeseci potvrđuje one ocjene koje govore da se u malim gradskim sredinama Trojedne kraljevine i njima gravitirajućim agrarnim zajednicama nastavilo živjeti paralelni, razdvojeni život dviju vjersko-etničkih zajednica kroz čitavu mrežu posebnih institucija, te organizacija različitih sadržaja i uloga.¹¹³ Stupanj biološkog i društvenog

¹⁰⁷ Demonstracije zavedenih. *Svjetlost*, 28, 12. srpnja 1914., 3.

¹⁰⁸ HDA, PRZV, kut. 852, 3851/1914.

¹⁰⁹ U katoličkim krugovima se sredinom 19. stoljeća rodila zamisao o skrbi za obrtnički pomladak, tzv. dječice, tj. naučnike ili šegrte, čiji je položaj u okvirima neobuzdanog liberalnog kapitalizma bio vrlo težak. Katoličko dječičko društvo u Zagrebu osnovano je 1855. godine, a kasnije je slijedilo širenje društva po Hrvatskoj.

¹¹⁰ HDA, PRZV, kut. 852, 51. Pr/1914.

¹¹¹ HDA, PRZV, kut. 852, 3860/1914.

¹¹² HDA, PRZV, kut. 852, 3856/1914.

¹¹³ Najveće protusrpske demonstracije izbile su u Bosni i Hercegovini, gdje je atentat kod muslimanskog i katoličkog stanovništva izazvao duboko uznemirenje. Već u večernjim satima 28. lipnja u Sarajevu je došlo do prvih protusrpskih demonstracija u kojima su maha uzele mase ljudi i neki časnici. Zbog ogorčenja počelo je uništavanje srpskih radnji i stambenih objekata.

miješanja bio je izuzetno nizak, ali je postojala jasna svijest o onome drugome, o njegovom postojanju, izgledu, načinu rada, jeziku. Zbog toga je ostajao jedan prazan prostor uslijed nedostatka intenzivnije društvene komunikacije, koji je još više pridonosio raznim sumnjama i intrigama. Treba reći da su glavno mjesto protusrpskih demonstracija i sukoba bile baš te male provincijalne sredine, jer je selo zanemarivo malo bilo zahvaćeno ovim sukobima.¹¹⁴

Zaključak

Atentat u Sarajevu na austro-ugarskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu suprugu 28. lipnja 1914. godine, i nakon više od devedeset godina izaziva različite ocjene i mišljenja. U ovom radu prikazane su neposredne reakcije Hrvata i Srba u Hrvatskoj na atentat pomoću arhivskog gradiva i novina. Dok su Srbi uglavnom izražavali neprikriveno zadovoljstvo atentatom, u strahu od daljnjih događaja, Hrvati su odgovorili mnoštvom protusrpskih demonstracija u mnogim gradovima Hrvatske, većinom pod okriljem lokalnih predstavnika Stranke prava (frankovaca). Jedan dio hrvatske političke elite (Stranka prava) smatrao je da je atentat teroristički akt za koji odgovornost snosi srpska politika i Srbi u Hrvatskoj, smatrajući da je to pravi trenutak da smijeni s vlasti Hrvatsko-srpsku koaliciju uz pomoć austro-ugarskih faktora, dok se drugi dio hrvatske elite (Hrvatsko-srpska koalicija) na neki način latentno solidarizirao s atentatom, pokušavajući što bezbolnije prebroditi reakcije austro-ugarskih vlasti i onemogućiti,

Posebno su se na udaru našli *Prosvjeta*, *Narod i Srpska riječ*, srpske škole, hotel Europa i mnogobrojne radnje koje su pripadale *Narodu* i grupi oko *Otađbine*, koje su pljačkaški elementi devastirali. Policija i žandarmerija u prvi mah nisu mogle zaustaviti demonstracije i rušilački pohod. Tek je nakon uspostave prijekog suda nastupio mir. Prema subotičkom *Nevenu* Sarajevo je nakon toga izgledalo kao veliki vojnički tabor u kojem vojska provjerava svakoga civila, a bilo kakvo sakupljanje ljudi na ulici bilo je strogo zabranjeno. Nakon Sarajeva demonstracije su se proširile i na druga mjesta u Bosni: Doboju, Vareš, Zenicu, Bugojno, Konjic, Mostar, Maglaj, Travnik, Tuzlu, Stolac, Čapljinu, Livno, Brčko. U Konjicu je povorka katolika i muslimana sa slikama kralja i pokojnog prijestolonasljednika pod vodstvom muslimanskog načelnika i katoličkog svećenstva nakon ophoda „demolirala srpsku čitaonicu, školu i mnoge srpske kuće“. U Mostaru je jedan pravoslavni trgovac ustrijeljen na ulici jer je katolicima koji su kupovali robu postavio provokativno pitanje: „kupuju li za svog crknutog cara“. Bosanski upravitelj Potiorek u svom je izvješću Zajedničkom ministarstvu financija u Beču istaknuo da su radikalni pravoslavci svojim cinizmom u određenoj mjeri doprinijeli neredima. Zbog protusrpskih demonstracija u Bosni uslijedila je i reakcija Srba protiv predstavnika Katoličke crkve, te je tako vrhbosanski biskup Ivan Šarić, vozeći se s priorom trapista iz Banja Luke u Bosansku Gradišku, napadnut na putu od srpskih seljaka. U napadu su kola prevrnuti, te su biskup Šarić i prior zadobili lakše ozlijeđe. Vidi: Krvavi nemiri u Sarajevu i po Bosni. *Neven*, 28, 11. srpnja 1914., 3., Nemiri u Bosni. *Svjatlost*, 27, 5. srpnja 1914., 3., ABIH, ZMF, BH Präs., br. 781/1914, Napadaj na biskupa Šarića. *Obzor*, 188, 10. srpnja 1914., 3.

¹¹⁴ KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ 2002: 213-227.

koliko je u njezinoj moći, protusrpske demonstracije što su se širile Hrvatskom krajem lipnja i početkom srpnja 1914. godine. Međutim, osim podjele u političkim elitama i njihovim kalkulacijama o budućim događajima, postala je jasna i podjela u hrvatskim zajednicama u provinciji na one koji su vikali „Za Franju i Hrvatsku“, i one koji su uzvikivali „Abcug Franjo, živjela Srbija“. Međutim, tijekom Prvog svjetskog rata i krvavih sukoba ta podjela je polako nestajala, Austro-Ugarska je ubrzano gubila legitimitet u najširim slojevima hrvatskog stanovništva, dok je simpatije i podršku hrvatske inteligencije izgubila već u prethodnim razdobljima. Zbog takvog slijeda događaja hrvatske elite su se na svojevrsnoj prekretnici 1918. godine odlučile za jugoslavenski eksperiment, s nadom da će tako sačuvati hrvatske zemlje od tuđih presezanja, ali i s mišlju da će hrvatski faktor u novoj jugoslavenskoj zajednici igrati značajnu ulogu. Događaji koji su uslijedili poslije 1918. razbili su sve nade hrvatske inteligencije, dok je ideja jugoslavenstva, koja je u redovima hrvatskih elita bila vrlo snažna, počela polako zamirati.¹¹⁵

PRILOG

Predmet: Demonstracije u Vukovaru
dne 4. i 5. te slijedećih dana
mjeseca srpnja 1914.¹¹⁶

Pr e s v i j e t l o m g o s p o d i n u
I m b r i p l. H i d e g h e t h y - u

velikom županu županije sriemske i grada Zemuna.

u
V U K O V A R U

U nedjelju dne 28. lipnja 1914. godine poslije podne stigoše prve brzojavne viesti iz Sarajeva u Vukovar o toga dana izvedenom atentatu, a podjedno i o smrti prejasnog nadvojvode prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i svijetle mu supruge vojvodkinje Sofije Hohenberg.

¹¹⁵ O svim problemima stvaranja nove jugoslavenske države među hrvatskom i srpskom elitom vidi Zbornik radova 1918. *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* i ondje navedenu literaturu: CIPEK I MILOSAVLJEVIĆ (ur.) 2007. Posebno vidi članak: MATKOVIĆ 2007: 77-92.

¹¹⁶ HDA, PRZV, kut. 852, 51.Pr/1914.

Od časa stignuća tih vijesti opažalo se je sve jače neugodno uzbuđenje u svim slojevima građanstva u Vukovaru a pogotovo kada no počese u novinstvu stizati viesti o načinu izvodjenja atentata, kojemu padne žrtvom prijestolonasljednički par.

Namah po svršenom rekviju u župnoj crkvi u Vukovaru dne 4. t.g. pošla je Vukovarom povorka sastojeća od ovomjesnog katoličkog dječičkog društva sa predsjednikom si o. Gjurom Bencetićom te klicala: „Slava nadvojvodi Franji Ferdinandu! Slava nadvojvodkinji Sofiji Hohenberg! Živio kralj!“

Ta povorka došla je ponajprije do svog doma a zatim do novo-vukovarske pučke škole, otpjevala kraljevku i narodnu himnu i vratila se u Stari Vukovar.

Kod prolaza te povorke bilo je čuti i poklika: „Abzug kralj Petar! Abzug bombaši!“ i slično.

Moralo se namah pomišljati da bi moglo doći i do burnijih iskaza ogorčenja nad desivši se ogavnim atentatom u Sarajevu pak je stoga predstojništvo ovo kratkim putem u kr.ug:hrv: oružničkog vodnog zapovjedništva u Vukovaru pobrinulo se da mu se još istog dana u večer stavi na raspolaganje više snaga oružničkih patrola što je i polučeno.

Da se ne bi samim nastupom većeg broja oružništva i općinskih redarstvenika žiteljstvo u Vukovaru možda preko mjere uzбудilo, u prvi mah - bilo je to u subotu dne 4. VII 1914. u večer - nije se smatralo uputnim postupiti najoštrijim mjerama nu do 9 sati u večer nakupilo se u Starom Vukovaru pred općinskom kućom sva sila žiteljstva obojeg spola većinom mladjarije kalfa, šegрта, radnika, a uz njih i velik broj radoznale publike, tako da je glavni sokak pred općinskom kućom bio prenatrpan.

Nasta urnebesno klicanje: „Živilo Njegovo Visočanstvo kralj Franjo Josip I.! Slava prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu i nadvojvodkinji Sofiji Hohenberg! Abzug Raci! Abzug kralj Petar! i. t. d. .“

Da ne dodje do većeg kakvog zla i sudara sa oružanom silom ograničilo se je na odlučni poziv svoj toj masi ljudstva da se mirno razidje, nu tom pozivu ona se ne odazva, već je krenula vičuć i opetujuć neprestano spomenute poklike iz Starog Vukovara preko mosta Vuke cijelim Novim Vukovarom dok nije kod mlina Zopfovog prisilno sustavljena i natrag vraćena.

Tako se je i opet vratila u Stari Vukovar i na mnogokrat na sve ozbiljnije pozive i prijetnje ne htjede se razići, a kad je pokušala da prodre k srpsko. pravoslavnoj crkvi, odredio je potpisani kotarski predstojnik, da se silom imade raspršiti sakupljena masa žiteljstva što je i izvedeno, demonstranti i ostala publika potisnuta u pokrajne sokake, a oni pojedinci koji sada pokušашe pokrajnim sokacima doći do srpsko-pravoslavne crkve, bili su na svim prolazima dočekani i odbijeni, dok se napokon oko jedanaest sati nije u potpunome uspostavio red i mir.

Do uporabe oružja nije došlo jedino je par demonstranata uhićeno i u pritvor stavljeno. Slučaj zlobne oštete tudjeg vlasništva desio se je samo na gostionici Sime Carevića gdje je jedan šegrt polupao staklo od pendjera, nu namah je i uhićen.

Oružničke patrole, a i one mjesne policije cijelu su noć u pojačanoj mjeri vršile sigurnosnu službu. Slijedeći dan dakle u nedjelju dne 5. srpnja 1914. kao na dan kada no je u Vukovaru redovno dobro posječivan nedjeljni sajam, bilo je predvidjeti da će se demonstracije ponoviti, a osobito poslije podne i u večer kada no imade mnogo dokolnih ljudi i kada no se mnogo posjećuju krčme gostione i kavane.

Za predusresti pogibeljne naravi izgredima kr. kotarska oblast izdala je i tokom dana na glavnim mjestima afiširati, a i dobošem proglasiti dala svoj pod ./ u prepisu prilježići oglas od 5. srpnja 1914. o zabrani sakupljanja i držanju gostiona otvorenim poslije 9 sati večeri.

Oko 5 sati poslije podne počеше se sakupljati i opet po glavnim sokacima uz mnogobrojne znatiželjnike i takove osobe, koje već dan prije prirediše demonstracije, pak je to izazvalo potrebu da je potpisani kotarski predstojnik sa kr. kotarskim pristavom Nikolom Doljakom izašao na lice mjesta, te namah glavnim sokakom, a i svagdje gdje se to ukazalo potrebnim dao uporabom oružništva i općinskih stražara razgoniti pojedine skupine ljudi koje su se okupile radi priredjivanja demonstracija.

Tako je postupano uporno i neprekidno sve do 9 sati u večer u glavnim i pokrajnim sokacima, a navlastito u okolini srpsko-pravoslavne crkve i škole.

Više je renitentnih osoba stavljeno u pritvor i tim načinom prisilno uzdržan mir i javni poredak u Vukovaru. Najviše je kod toga smetala krčma Ivana Vimera na ulazu u Donju malu, jer su se tuj sastajali i zadržavali ljudi koji su se spremali k demonstracijama, te sa kojim je suglasio i reč bi k tomu ih poticao i sam krčmar Vimer, pak se je ukazalo nužnim tu krčmu zatvoriti.

Radi opiranja tomu gostiju i rečenog krčmara nije to pošlo za rukom ostvariti kr. kotarskom pristavu Nikoli Doljaku pak je radi toga dolje potpisani kotarski predstojnik uporabom oružništva zatvorenje krčme proveo, a one koji se tome usprotiviše prisilno iz lokala odstraniti i popisati dao, te su isti i jur presudjeni na kaznu.

Ukazala se je medjutim kod provadjanja sigurnosnih mjera potreba zatvaranje svih gostionica, krčma i kavana /: osim Grand hotela i Lava: / i prije devet sati pak je to i izvedeno oko 7 sati u večer a do mala zatim i zatvorenje bioskopa.

Pojedine patrole pod vodstvom izaslanika kotarske oblasti, a uz sudjelovanje naročito i trgovišnog načelnika Mate Kitičića svom su brzinom zalazile i u okolne sokake te kao i glavnom suzbijale svako sastajanje pak je rezultat tog odlučnog i brzog djelovanja bio taj, te je osujećeno tokom cijele večeri i noći svako demonstrativno djelovanje k tomu naginjajućih nemirnih elemenata.

Kr: oružništvo i općinski redarstvenici vršili su savjesno i požrtvovno svoju službu.

Ponamještene su straže na glavnim mjestima a i sokacima patrolirale, pak je na taj način bio svestrano uzdržan mir i red.

Narušio ga je donjekle seljak Stjepan Šimić iz Bogdanovaca izazivnim vozikanjem i povicama po Vukovaru, koji je naknadno pritegnut na odgovornost.

Pritvoreno je i više vikača i izgrednika, koji se nehtjedoše pokoriti javnim stražama i zvaničnicima.

Da se i daljnjih dana nebi ponovile demonstracije pridržavano je ukupno u službu stavljeno oružništvo da i nadalje vrši sigurnosnu službu u Vukovaru.

Slijedećeg dana t.j. u ponedjeljak dne 6. srpnja 1914. poslije 10 sati noći kod obilaženja straža u Starom Vukovaru prijavila je potpisanom kotarskom predstojniku jedna oružnička ophodnja da je u Krunisavinoj ulici u jednoj kući došlo do puškaranja, a time i do sgrnuća mnogobrojnog uzrujanog žiteljstva iz okolnih sokaka.

Stigavši pred upitnu kuću nadjoh u maloj sobici pet krojačkih obrtnika pak pošto je kod jednog od njih naime kod Marka Bingulca nadjen netom ispucan revolver i patrona- uz pridržaj naknadne obave premetačine i da ne dodje do tvornog napadaja između svjetine i te petorice nješto pripitih ljudi - ove dadoh predvesti u općinski ured i staviti u pritvor a namah sam u 11 sati u noći obavio saslušanje te sve petorice.

Drugi dana je obavljena je u njihovom stanu premetačina i nadjen je još jedan revolver i patrona od istih.

Radi posjedovanja oružja bez dozvole i pucanja po noći krivci su već presudjeni po kotarskoj oblasti.

To su sa izuzetkom još nekoliko manjih izgreda glavni događaji ovih prošlih dana, a javni je mir i poredak uspostavljen, te javna sigurnost uzdržana, pak će se krjepko poraditi da ne bude niti odsele znatnije poremećena niti ugrožena k čemu će biti potrebno na neizvjesno vrijeme u Vukovaru pridržati veći broj oružništva.

Dosele je isto sastojalo od 6 momaka ovomjesne kr. oružničke postaje, zatim od patrola od 2 momka sa postaja u Nuštru, Opatovcu, Dalju, Boboti, Otoku, Nijemcima.

Iz vanjskih općina kotara vukovarskog nije dosele prijavljeno nikojih demonstracija niti zlodjela, jedino iz Bogdanovaca stiže prijava da je tamošnjem općinskom bilježniku Gjorgju Zoriću devastirana bašta.

Na lice je mjesta odmah odaslana oružnička obhodnja da orunira krivce i odredjena procjena štete.

Takova iznosi 80K 40 f., te će slijediti odredba da bude isplaćena iz općinske blagajne, ukoliko se ne nadju krivci.

Umoljava se Presvijetlost Vaša da blagoizvoli smierno do visokog znanja ovo izvješće uzeti .

PREDSTOJNIŠTVO
KR. KOTARSKE OBLASTI

U Vukovaru, dne 10. srpnja 1914.

Bibliografija

Izvori

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 78, Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV), kut. 852, knjiga III, 1914.

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABIH), Zajedničko ministarstvo financija (ZMF), BH Präs., 1914., br. 781, Verhängung des Standesrechtes über die Bezirke Tuzla und Maglaj, Zemaljska vlada BiH Zajedničkom ministarstvu financija, Sarajevo, 2. jul 1914.

Memoari Milana Rojca „Oko mene“ u rukopisu - Obiteljska ostavština obitelji Rojc u privatnom posjedu.

Tiskani izvori

Julikrise und Kriegaubruch 1914. 1963. Eine Dokumentensammlung, Band I. Bon-Bad Godsberg: Hannover.

Mlada Bosna. Pisma i prilozi. 1954. (ur. Vojislav Bogićević). Sarajevo: Svjetlost.

Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, svezak V. 1917.

Novine

Obzor (Zagreb)

Hrvatska (Zagreb)

Narodne novine (Zagreb)

Nezavisnost (Bjelovar)

Svjetlost (Vinkovci)

Naše pravice (Varaždin)

Hrvatska straža (Zagreb)

Novine (Zagreb)

Oslobođenje (Sarajevo)

Hrvatski dnevnik (Sarajevo)

Literatura

AGIČIĆ, Damir. 1995. Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum), *Povijesni prilozi* 14: 301-317.

ANTIĆ, Ljubomir. 2006. Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću. U *Zbornik Hrvatska politika u XX stoljeću*, ur. Ljubomir Antić. 35-68. Zagreb: Matica hrvatska.

ARTUKOVIĆ, Mato. 2000. Nesklad vlastitog mišljenja: V. Krestić, Genocidom do Velike Hrvatske, Beograd 1997. *Časopis za suvremenu povijest* 32: 349-365.

BATAKOVIĆ, Dušan. 1983. Sukob vojnih i civilnih vlasti u Srbiji u proleće 1914. *Istorijski časopis* 29-30: 477-491.

- BOGIĆEVIĆ, Vojislav. 1954. *Sarajevski atentat, Stenogram Glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*. Sarajevo: Državni arhiv NR BiH.
- BOŠKOVIĆ, J. Ivan. 2007. Omladinska događanja u Splitu uoči Prvoga svjetskog rata i antiklerikalno djelovanje Mateja Koščine. *Crkva u svijetu* 2: 346-374.
- BUDISAVLJEVIĆ, Srđan. 1958. *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb: JAZU.
- CIPEK, Tihomir, Olivera MILOSAVLJEVIĆ (ur). 2007. *1918. Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- CVIJIĆ, Jovan. 1907. O nacionalnom radu, *Srpski književni glasnik* 5/18: 355-362.
- ĆOROVIĆ, Vladimir. 1996. *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svet-skog rata 1914.-1918. godine* (treće izdanje). Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912-1918. godine, njihovih potomaka i poštovalaca Beograd-podružnica Trebinje.
- ČEROVIĆ, Božo. 1930. *Bosanski omladinci i sarajevski atentat*. Sarajevo: Trgovačka štamparija.
- ČUBRILOVIĆ, Vasa. 1982. *Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka*. Beograd: Narodna knjiga.
- DEDIJER, Vladimir - Branko PAVIČEVIĆ. 1953. Dokazi za jednu tezu, *Nova misao* 8: 206-264.
- DEDIJER, Vladimir. 1966. *Sarajevo 1914*. Beograd: Prosvjeta.
- DEDIJER, Vladimir. 1966. *The Road to Sarajevo*, New York: Simon and Schuster.
- DEDIJER, Vladimir. 1981. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Svezak 2. Rijeka: GRO Liburnija.
- DONIA, Robert. 1999. Mostar: epicentar pokreta bosanskih srednjoškolaca uoči Prvog svjetskog rata. *Prilozi* 28: 149-157.
- DONIA, J. Robert. 2000. *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*. Zagreb - Sarajevo: Naklada Zoro - Institut za historiju BiH.
- DONIA, J. Robert. 2006. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- GAĆINOVIĆ, Radoslav. 2010. Mlada Bosna i srpsko nacionalno pitanje. *Politička revija* 1: 437-456.
- GOLDSTEIN, Ivo. 2008. *Hrvatska povijest*, knjiga 21. Zagreb: Europapress holding.
- GRGEC, Petar. 1995. *Dr. Rudolf Eckert*, Rijeka: HKD Sv. Ćirila i Metoda.
- GROSS, Mirjana. 1968-1969. Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata. *Historijski zbornik* 21-22: 75-142.
- GROSS, Mirjana. 1970. Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. *Časopis za suvremenu povijest* 2: 9-75.
- HOBSBAWM, Erick. 2002. *Doba ekstrema, Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta.
- HORVAT, Josip. 1984. *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisi iz nepovrata 1900-1941*. Zagreb: Liber.
- HORVAT, Josip. 2006. *Pobuna omladine u Hrvatskoj 1911-1914*. Zagreb: SDK Prosvjeta-Gordogan.

- IMAMOVIĆ, Mustafa. 1997. *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878.-1914.* Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Istorija srpskog naroda.* 1983. VI-1, Beograd: Srpska književna zadruga.
- KAMBEROVIĆ, Husnija (ur). 2005. *Sarajevo 1914.*, Radovi sa znanstvenog skupa Sarajevo 1914 – devedeset godina poslije. *Prilozi* 34.
- KAMBEROVIĆ, Husnija. 2005. Ubojstvo Franza Ferdinanda u Sarajevu 1914. – devedeset godina poslije. *Prilozi* 34: 13-22.
- KARAĐORĐEVIĆ, Đorđe. 1969. *Istina o mom životu.* Beograd: Prosveta.
- KARAULAC, Miroslav. 1980. *Rani Andrić*, Beograd-Sarajevo: Prosveta-Svjetlost.
- KARDUM, Livia. 2009. *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat.* Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
- KATZ, Vera. 2008. Ideološka upotreba otkrivanja spomen-ploče Gavrilu Principu u odgoju i obrazovanju generacija u Bosni i Hercegovini. *Prilozi* 37: 113-126.
- KRANJČEVIĆ, Ivo. 1954. *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu.* Sarajevo: Svjetlost.
- KRIZMAN, Bogdan. 1970. Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u Prvom svjetskom ratu. *Časopis za suvremenu povijest* 2: 99-166.
- KRIZMAN, Bogdan. 1967. Hrvatski sabor i sarajevski atentat 1914. godine. U *Jugoslavenski narodi pred prvi svjetski rat* [Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti - knjiga 61], 351-367.
- KRIZMAN, Bogdan. 1989. *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi.* Zagreb: Globus.
- KRIŠTO, Jure. 2004. *Hrvatski katolički pokret 1903-1945.* Zagreb: Glas Koncila - Hrvatski institut za povijest.
- KRLEŽA, Miroslav. 2000. *Vražji otok.* Djela Miroslava Krleže. Zagreb: Matica hrvatska - HAZU.
- KRŠNJAVI, Izidor. 1986. *Zapisci – iza kulisa hrvatske politike.* Ur. Ivan Krtalić. Knjiga 2. Zagreb: Mladost.
- KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, Gordana. 2002. Položaj Srba u Habsburškoj Monarhiji i izbijanje Prvog svjetskog rata. Srbi u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (jul-decembar 1914. godine). U *Dijalozi povjesničara-istoričara* 7, 213-227. Zagreb: Fondacija Friedrich Naumann.
- KUČUK – SORGUČ, Indira. 2005. Prilog historiji svakodnevnice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne. *Prilozi* 34: 61-66.
- LIPOVČAN, Srećko. 2002. *Mladi Ujević – politički angažman i rana proza (1909-1919.)*. Split: Književni krug.
- LOVRENOVIĆ, Ivan, 2008. Ivo Andrić, paradoks o šutnji. *Kolo – časopis Matice hrvatske* 2: 392-444.
- MALCOLM, Noel. 1995. *Povijest Bosne - kratki pregled.* Zagreb-Sarajevo: Erasmus – Dani.
- MARJANOVIĆ, Milan. 1913. *Narod koji nastaje: zašto nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod.* Rijeka: Knjižara G. Trbojević.
- MARJANOVIĆ, Milan. 1914. Hrvati i balkanski ratovi. *Bosanska vila* 1-6: 48-50.

- MASLEŠA, Veselin. 1945. *Mlada Bosna*. Beograd: Kultura.
- MEŠTROVIĆ, Ivan. 1969. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MATKOVIĆ, Stjepan. 2007. Prijelomna 1918. u hrvatskoj politici. U *1918. Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomor Cipek i Olivera Milosavljević: Zagreb: Disput. 77-92.
- OKEY, Robin. 2007. *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford: Oxford University Press.
- PALAVESTRA, Predrag. 1965. *Književnost Mlade Bosne*, I-II. Sarajevo: Svjetlost.
- PALAVESTRA, Predrag. 2003. *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- PAPIĆ, Mitar. 1972. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- PAŠIĆ, Nikola. 1989. *Moja politička ispovest*. Beograd: Zadužbina Miloša Crnjanskog.
- PAULOVÁ, Milada. 1925. *Jugoslavenski odbor*. Zagreb: Prosvjetina nakladna zadruka.
- PAPPENHEIM, Martin. 1926. *Gavrilo Princip's Bekenntnisse: Ein Geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo*. Vienna: Rudolf Lechner.
- PERIĆ, Ivo. 2003. *Vlatko Maček. Politički portret*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
- PERŠIĆ, Ivan. 2002. *Kroničarski spisi*. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu – Dom i svijet – Hrvatski institut za povijest.
- PETRINOVIĆ, Ivo. 1997. *Politički život i nazori Ante Tresića Pavičića*. Split: Književni krug.
- PFEFFER, Leo. 1938. *Istraga o sarajevskom atentatu*, Zagreb: Nova Europa.
- POPOVIĆ, Cvetko. 1969. *Sarajevski Vidovdan 1914*. Beograd: Prosveta.
- RIBAR, Ivan. 1948. *Politički zapisi*. Beograd, Prosveta.
- SLIJEPČEVIĆ, Pero. 1925. Tok Sarajevskog atentata. *Nova Europa* 18. knjiga XI: 572-574. *Spomenica Vladimira Gaćinovića*. 1921. Sarajevo: Štamparija Petra N. Gakovića.
- SÜDLAND, L. V. 1990. *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog stanja* (reprint izdanja iz 1918. *Die Sudslawische Frage und der Weltkrieg*). Varaždin: Hrvatska demokratska stranka.
- ŠEPIĆ, Dragovan. 1961. *Supilo diplomat*. Zagreb: Naprijed.
- TRIŠIĆ, Đ. Nikola. 1960. Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, Sarajevo: Veselin Masleša.
- VUČKOVIĆ, Vojislav. 1965. Unutrašnje krize u Srbiji i Prvi svjetski rat. *Istorijski časopis*. Istorijski institut Beograd. knjiga XIV-XV: 173-222.
- VUKOBRAĆ, Borko. 1988. Prvi kongres USAOBIH-a i otkrivanje spomen ploče Gavrilo Principu. *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji* 1. Sarajevo.
- WERK, Hugo. 1925. Predratni omladinski pokret u Dalmaciji (Jedan dokument), *Nova Europa* 12. knjiga XII: 363-366.

- ZAJC, Marko. 2010. Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff o „panslavističkoj agitaciji“ među Hrvatima, Srbima i Slovencima. *Historijski zbornik* 2: 455-468.
- ZELMANOVIĆ, Đorđe. 1987. *Kadet Krleža*, Zagreb: Školske novine - Sveučilišna naklada Liber.

World Wide Web

Radio Slobodna Evropa.

<http://www.slobodnaevropa.org/content/transcript/823349.html>. (pristup 20. 11. 2010.)

Memoari Leona Bilinskog, Institut za istoriju, Sarajevo.

http://www.iis.unsa.ba/izdavacka_djelatnost/memoari/bilinski.pdf. (pristup 12. 12. 2010.)

Projekt Rastko.

http://www.rastko.rs/rastko-bl/historija/corovic/vcorovic-crna_1.html#_Toc536798382. (pristup 10. 12. 2010.)

The Assassination at Sarajevo - Reactions of Croats and Serbs in the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia

The author describes the situation in the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia following the assassination of Franz Ferdinand, the heir presumptive to the Austro-Hungarian throne, and his wife, in Sarajevo on 28 June 1914. The newspaper writing in Croatia (*Obzor*, *Narodne novine*, *Hrvatska*, *Nezavisnost*) has been analysed, as well as reports to the Head Office of the Royal Government at Zagreb from different parts of Croatia on anti-Serbian protests, civil disorders and outbursts in certain cities, and on individual confrontations between pro-Hasburg and pro-Yugoslavian Croats. In addition to the anti-Serbian protests, these reports suggest the general mood of the Serbian population in Croatia and their reactions to the assassination at Sarajevo. It was generally considered that the assassination was „divine intervention,“ that the assassins deserved to be „included in history books“, and that „if King Petar were the king of Austria, things would be in better order.“

Key words: Young Bosnia, assassination, anti-Serbian protests, Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, riots, Serbs in Croatia.

Ključne riječi: Mlada Bosna, atentat, protusrpske demonstracije, Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, neredi, Srbi u Hrvatskoj.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 43

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2011.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 43

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrtko Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest),

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,
Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
znanstvenog projekta „Triplex Confinium - hrvatska višegraničja
u euromediterranskom kontekstu“

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Marko Maraković

Lektura

Julija Barunčić Pletikosić

Tisak

Hitra produkcija knjiga d.o.o.

Tiskanje dovršeno u prosincu 2011. godine

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*